

Kirkegårdskultur 2017-18

Kirkegårdskultur

2017-18

Formand: Elof Westergaard
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00, mobil 24 76 70 40
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66, Mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer,
ekspedition
og webmaster: Jens Dejgaard Jensen
Silkeborg Kirkegårde og Krematorium
Vestergade 100
8600 Silkeborg
Tlf. 86 82 02 44 (ma.-fr. 9-15)
post@kirkegaardskultur.dk

Sekretær: Karin Kryger
Nivåvænge 32,
2990 Nivå
Tlf. 39 64 40 36, mobil 20 91 32 90
ketskryger@mail.tele.dk

Redaktion: Karin Kryger
Mette Fauerskov
Stine Helweg
Anne Kjærsgaard
Elof Westergaard
Hans Mikkelsen
Klaus Bertelsen

Tryk/Layout: PrinfoVejle / Jelling Bogtrykkeri AS

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Vestervig Kirke.
Foto: Hans Mikkelsen, 2017.

Artiklerne i *Kirkegårdskultur* gengiver forfatternes egne meninger og holdninger og er ikke nødvendigvis udtryk for bestyrelsens eller redaktionens.

Indholdsfortegnelse

Forord	4
Nordisk kirkegårdskultur i et reformatorisk lys <i>Biskop Elob Westergaard</i>	6
En glædelig opstandelse <i>Sognepræst Søren Wogensen</i>	20
Historie fra Solbjerg Parkkirkegård <i>Cand.mag. Bjørn Friborg</i>	36
Mine kirkegårde <i>Journalist og forfatter Søren Ryge Petersen</i>	42
Borgerkrigens aftryk <i>Cand. mag. Jimmy Munk Larsen</i>	48
Kirkegårdsdiger på Hanstholmknuden <i>Kirkegårdskonsulent Mogens Andersen</i>	60
Donna eis requiem <i>Kirkegårdskonsulent Bjarne Kjeldsen</i>	64
Nordisk Kongres 2017 i København <i>Kirkegårdsleder Jens Dejgaard Jensen</i>	70
Ny bog <i>Gravskrift eller</i> <i>Mag.art. Karin Kryger</i>	72
Generalforsamling 2017 <i>Mag. art. Karin Kryger</i>	74
Glimt fra årsmødet <i>Mag. art. Karin Kryger</i>	76
Foreningen for Kirkegårdskultur	80
Bestyrelsen pr. november 2017	82

Forord

Det har været et begivenhedsrigt år for Foreningen for Kirkegårdskultur. Foruden afholdelsen af årsmødet har foreningen udgivet en debatbog (se nærmere side 72) samt afholdt en minikongres i Ribe i forbindelse med det velbesøgte folkemøde der.

Lutheråret

Det har været Lutherår, hvilket også kan få en til at reflektere over, hvad Luther mente om kirkegårde. Luther gik i et brev fra 1527 *Ob man vor dem Sterben fliehen solle* ind for en adskillelse af kirke og kirkegård, og i løbet af 1500-tallet blev der anlagt mange udenbys kirkegårde (stadsgudsagre, også kaldet "campo santo") i de tyske områder, f.eks. Leipzig i 1536, Gera 1556 og Halle 1594. Underligt nok influerede det ikke på den danske kirkegårdskultur, hvor vi, når man ser bort fra pestkirkegårde, først fik udenbys kirkegårde fra slutningen af 1600-tallet (Garnisons Kirkegård 1671 og Holmens Kirkegård 1666 samt Assistens Kirkegård i København 1760), og det var egentlig først, da begravelser i kirkerne blev forbudt i 1805, at antallet af udenbys kirkegårde steg markant (Se *Kirkegårdskultur* 2010-11, side 51ff). Disse første udenbys kirkegårde er for længst blevet omgivet af bybebyggelse, og det er svært i dag at se, at disse kirkegårde engang lå langt fra byen. Luther havde dog på andre måder stor indflydelse på den danske kirkegårds- og gravmindekultur, hvilket fremgår både af Elof Westergaards artikel, der bygger på det foredrag, han holdt på Den Nordiske Kirkegårdskongres, og af Søren Wogensen artikel om reformatoriske gravsten.

Den uendelige historie:

Hærværk på kirkegårde og gravminder

Også i år er der sket hærværk på kirkegårde overalt i landet, ligesom gravsteder er blevet berøvet pynt, blomster, gravfigurer og bronzebogstaver. F.eks. blev en granitfodbold stjålet fra en ung mands gravsted på Skibby Kirkegård, men i dette tilfælde kom genstanden tilbage takket været opmærksomme mennesker, der reagerede på den ulykkelige mors facebookopslag, og den hensynsløse tyv blev fanget. Hærværket og tyverierne forekommer ubegribelige, men er desværre et

vilkår, man må være indstillet på at skulle håndtere. Det er et fænomen, der tilsyneladende går lige så langt tilbage, som der har været kirkegårde. I begyndelsen af 1800-tallet skrev aviserne indigneret om hærværk på Assistens Kirkegård i København og om systematiske røverier af metalbogstaver; tyverier, som det viste sig, at nogle af byens mere kreative gørtlere stod bag. Trist er også det lovlige "hærværk", som kravet om sikring i form af f.eks. jernstænger med skrigende gule toppe (betyder det noget for sikringen, at toppene er så skriggule?) af monumenter medfører, og i lighed med sidste år må foreningen opfordre til, at man søger at finde mere æstetiske løsninger på de sikkerhedsmæssige spørgsmål.

Fred, krig og glæden ved kirkegården og dens monumenter

Årsskriftet er i år en portion blandede bolsjer. Meget forskellige emner og temaer, men dog alle meget inspirerende og tankevækkende. Lutheråret påvirker som nævnt to artikler, nemlig Elof Westergaards foredrag ved Den Nordiske Kongres om reformationens indflydelse på kirkegårdskulturen og Søren Wogensens artikel om reformatoriske gravsten. Bjørn Friborg fortæller om diakonissernes grave på Solbjerg Kirkegård, og Søren Ryge tager os ud på en lystvandring på sine kirkegårde og fortæller om sine tanker omkring valg af gravsted og gravminde. Knap så idyllisk er Jimmy Munk Larsens skildring af balkankrigens påvirkning af kirkegårdskulturen, men trods grusomhederne og ødelæggelserne ser det ud til, at kirkegårdskulturen overlever, men med ganske specielle motiver og perspektiver. Inspireret af årsmødets udflugt har vi bedt Mogens Andersen om at fortælle om kirkegårdsdigerne på Hanstholmknuden. Endelig publicerer vi endnu et foredrag fra Den Nordiske Kongres, nemlig Bjarne Kjeldsens artikel om vort forhold til de afdødes fysiske levninger. Sluttelig er der referat fra generalforsamlingen og årsmødet samt en omtale af forløbet af Den Nordiske Kongres. Vi håber, at vores læsere vil få gavn og glæde af årsskriftet, og vi minder om, at redaktionen med glæde modtager forslag til årsskriftets artikler.

Sikring af gravminder forårsager æstetiske udfordringer. Foto: Karin Kryger 2017.

Nordisk kirkegårdskultur i et reformatorisk lys

2017 er 500-året for fejringen af Reformationen.
På hvilken måde kan man tale om en reformatorisk arv
og fortsat evangelisk-luthersk prægning af de
nordiske landes kirkegårdskultur?

Af Elof Westergaard

Biskop, formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

Al kirkegårdskultur har som forudsætning døden – ingen død, ingen kirkegårde. Men kirkegårdskultur peger samtidigt altid på livet. For kirkegårdene viser gennem menneskets håndtering af døden – begravelsesformerne, gravminerne, beplantningen m.m. – vores trosforestillinger og livssyn.

Kirkegården træder i sig selv frem som rum om det uafvendelige, døden. Al kirkegårdskultur afspejler den afstand, som er mellem levende og døde, det savn og den sorg, som døden rammer efterladte med.

Synet på døden og livet er imidlertid ikke statisk. Vekslen tider opfattelse af og holdning til liv, død og efterliv spiller en væsentlig rolle for kirkegårdskulturen og dens udvikling

I anledning af 500-året for Reformationen er der god grund til at se nærmere på, hvad Reformationen har betydet for vores opfattelse af døden og for kirkegårdskulturen i de nordiske lande. Der er efter min opfattelse tale om en væsentlig arv, som vi i de nordiske lande, alle forskelle til trods, deler og fortsat bør have øje for. En arv, som vægter kirkegården som et inkluderende og trøsterigt sted.

1517

Den 31. oktober 1517 slog augustinermunken Martin Luther (1483 - 1546) 95 teser op på kirkedøren i Wittenberg. Disse

Martin Luther. Maleri af
Lucas Crandach den ældre,
1528.
Lutherhaus, Wittenberg.

teser indeholdt en skarp kritik af pavemagten og den afladshandel, som kirken havde skabt og fremmet i 1500-tallets begyndelse. Luthers teser spredte sig på kort tid ud over store dele af Europa. Tesserne opsamlede samtidens utilfredshed med centrale dele af kirkens praksis og teologi. Luthers kritik fængede straks an, og de begivenheder, der fulgte, førte til Reformationen og til et endeligt brud med pavekirken. Reformationen fik ikke mindst vidtrækkende konsekvenser for kirkerne i de nordiske lande. Og Reformationen har nu gennem århundreder præget de nordiske samfund, kulturen og det religiøse liv, og derigennem også tænkningen, mentaliteten og livsformen.

Reformationen er officielt blevet fejret i Danmark i 2017 både ved en gudstjenstlig markering i Haderslev Domkirke med deltagelse af blandt andre hendes Majestæt Dronning Margrethe og statsminister Lars Løkke Rasmussen og den 31. oktober ved en officiel markering i Folketinget i København. Desuden har der været talrige arrangementer landet over, såvel i kirkelige som i mange forskellige folkelige sammenhænge. I Ribe, hvor jeg er biskop, ved et stort anlagt folkemøde 12.-15. oktober.

Reformationen satte ikke mindst sit præg på de nordiske kirker, og den har haft stor indflydelse på vores måde at tænke på og indrette samfundet på i de nordiske lande. Der er tale om en indflydelse og en påvirkning, som gælder, uanset om man er medlem af den lutherske kirke eller ej.

De nære forbindelser mellem stat og kirke – om end disse bånd i flere af de nordiske lande i dag er blevet slækket, eller stat og kirke ligefrem er blevet adskilt – er en arv fra Reformationen.

Men ikke kun på det formelle samfundsmæssige plan har Reformationen præget de nordiske lande. Den teologiske tænkning bag Luthers opgør med afladshandlen, hans og de øvrige reformatorers tale om såvel Gud som menneskelivet, understregningen af, at mennesket bliver retfærdiggjort ved tro og ikke ved egne gerninger, har sat sig sine helt konkrete spor også i kirkegårds-kulturen, for så vidt vores forhold til døden og til livet netop afspejler sig der.

Reformationens indførelse i Norden

I 1536 blev Reformationen indført i Danmark og i Norge. På stænderrigsdagen i København i oktober 1536 blev de gamle katolske biskopper erklæret afsatte, og nye lutherskprægede præster blev snart derefter indviet til superintendenter. De markante navne i den danske reformation var Hans Tausen (1494-1561), som senere blev biskop i Ribe, og den fra Wittenberg udsendte Johannes Bugenhagen (1485-1558), der opholdt sig i Danmark som kong Christian III's rådgiver i årene 1537-39.

Blandt de nyindviede superintendenter var også den norske præst Geble Pedersen (1490-1557), som fik indflydelse på den parallelle udvikling i Norge.

Reformationen i Europa 1560.

I Sverige har Reformationen haft en mere "lang og bugtet" vej, som en dansk kirkehistoriker har udtrykt det.¹ Kontakten med pavekirken i Rom var stort set ophørt allerede efter Det Stockholmske Blodbad i 1522, hvorfor et egentlig brud forekom mindre nødvendigt. Fokus lå primært på opbygningen af Sverige som kongedømme. Gustav Vasa, som blev kronet i 1523, ønskede et nationalt kirkeligt reformprogram. De stærkeste teologiske kræfter i dette arbejde, reformatorerne Laurentius Andreae (1470-1552) og Olaus Petri (1493-1552), var mindre optaget af et brud med den katolske kirke og mere optaget af en rolig udvikling. De var – set fra et dansk perspektiv – mindre præget af Luther og mere af reformkatolicismen.

Reformationens vinde blæste også ind over Finland. Det skete fra slutningen af 1520'erne. Den store reformator hed Michael Agricola (1510-1557). Han havde studeret i Wittenberg i 1530'erne.

På Island varede kampen mellem det katolske og det lutherske i længere tid. Først flere generationer senere – og med biskop Gudbrandur Thorlaksson (1541-1621) i 1600-tallets begyndelse – trængte Reformationen for alvor igennem.

Reformationen og de reformatoriske tanker kom således til samtlige de nordiske lande.

Evangelisk-luthersk majoritet

Et særligt kendetegn ved de nordiske lande er, at vi fortsat har meget store lutherske kirker, som den største del af befolkningen er medlem af og føler sig knyttet til:

På Island var 76,18 % af befolkningen i 2016 medlem af den lutherske kirke. I Danmark er 75,9 % af befolkningen i 2017 medlem af Den danske Folkekirke, som er en evangelisk-luthersk kirke. I Finland er 71,9 % medlem af den lutherske kirke. I Norge er 71,5 % (2016) medlem af Den norske Kirke, og i Sverige er 61,2 % medlem af den lutherske svenske kirke.

Set på verdensplan er der tale om imponerende medlemstal for de lutherske kirker i Norden. Også selv om medlemstallet er vigende i samtlige de nordiske lande, hvad der kan være mange grunde til: Øget indvandring, et mere multikulturelt præg samt sekularisering.

Det forvirrer ofte den, som betragter de nordiske lande udefra, at de nationale kirkers store medlemstal ikke synes at harmonere med de nordiske landes meget sekulariserede præg.

Vi hylder i Norden religionsfriheden, men vi synes samtidigt kun at tilkende religionen en marginal plads i vores liv. Hvordan kan det så egentlig være, at så mange er medlem af kirken? For en umiddelbar betragtning kan det forekomme temmelig paradoksalt og modsætningsfyldt, og det lette og tendentiøse svar er ofte, at folk i Norden blot er medlemmer af vane og tradition ikke pga. tro og holdning. Et eksempel på en sådan tolkning er her hentet fra leksikalt opslag på Wikipedia om Island. Om religion på Island står følgende:

I lighed med de øvrige nordiske lande er Island et ret sekulært samfund, hvor den aktive religionsudøvelse er ret beskedet. Oversigten [at 76,18 % i 2013 er medlemmer af den lutherske kirke] viser kun de administrative tilhørsforhold til de religiøse organisationer og afspejler ikke nødvendigvis en reel trosfordeling blandt befolkningen. Ifølge en undersøgelse publiceret i 2001 var 21 % af befolkningen enten ateister eller agnostikere. En gallupundersøgelse fra 2011 konkluderede, at 60 % af islændingene fandt religion uvigtig for deres dagligliv; dette er en af de højeste andele af areligiøsitet i verden.²

Artiklens konklusion er, at når 60 % af islændingene i en undersøgelse finder, at religion ikke er vigtig for deres dagligliv, så gør det Island til verdens mest areligiøse land.

At vane og tradition står i modsætning til tro og religion er imidlertid en både forhastet og meget forsimplet konklusion. Vaner og traditioner spiller en stor rolle, også hvad angår religion: "Sådan plejer vi at gøre, døbe vores børn, i vores familie". Og der er ikke noget dårligt ved at leve sit liv med vaner og med traditioner, tværtimod. Religiøse vaner og traditioner er ikke et åg, som mennesket skal befries fra, sådan som den missionerende ateist ofte forsøger at forklare det i disse år. Religiøse vaner og traditioner kan vi slet ikke leve uden. Traditioner og vaner fortæller om en stærk forbindelse mellem tro og liv, religion og familie. Og det selv om man måske ikke har så mange ord for denne følelse af samhørighed.

Herudover så er det nødvendigt, at man som betragter af vores samfund også besværer sig med at grave et spadestik

dybere og spørge, hvad det er, som gør, at mange islændinge – og det samme vil sikkert også gøre sig gældende i Danmark – svarer, at religion ikke er en vigtig del af vores liv. Måske skyldes svaret blot, at vi synes, at vores eget religiøse liv virker af så lidt, når vi sammenligner os med andre religioner og f.eks. hos muslimske medborgere møder en større synlighed og ser et mere tydeligt ydre fromhedsliv hos dem end hos os selv. Eller måske er det ambivalente forhold til religion og religiøsitet snarere udtryk for den kritik af ydre fromhed, som så markant har gjort sig gældende netop i den reformatoriske teologi og tradition.

Luthers budskab var: Du bliver ikke frelst ved dine egne gerninger og ydre fromhed. Du skal ikke gøre dig til af dine gerninger. Religion er i en luthersk nordisk aftapning grundlæggende ikke noget, man gør sig til af. Denne opfattelse er dybt indlejret i vores samfund og måde at tænke på, men i dag også udfordret. Når man svarer, at religionen ikke fylder meget i ens liv, er det ikke nødvendigvis det samme, som at medlemskabet af kirken ikke betyder noget.

Jeg vil ligefrem tillade mig at påstå, at sekularisering og evangelisk-luthersk kristendom fint går i spænd, ja i en vis forstand betinger det første det andet.

Mere sekularisme vil efter min opfattelse næppe skabe et mere frisindet samfund, idet sekularismen netop ikke vil tilkende religionen nogen som helst plads, ja den ser kun troen som overtro og dermed som noget, der kun har plads på det enkelte menneskes indre overdrev.

Jeg er ikke blot som biskop, men også som samfundsborger, taknemmelig for den lutherske arv i vores samfund. Der er meget at kritisere det lutherske for både historisk og nu, og jeg gør mig ikke til talsmand for, at det lutherske har totalbestemt vores nutid. Det vil være at se bort fra andre og flere rige påvirkninger f.eks. fra renæssancen, oplysningstiden, de folkelige vækkelser og det tyvende århundredes demokratiske bevægelser. Jeg deler grundlæggende den amerikanske forfatter Marilynne Robinsons ord om Reformationen: "The reformation is another beautiful and very worthy heritage of cultural and spiritual wealth."³

Skærsilden og de 95 teser

Hvad kendetegner så egentlig det lutherske? Hvad er det

for et syn på mennesket, på døden og livet, som jeg vil påstå har gjort sig gældende med særlig kraft gennem det luther-ske og Reformationen – et livssyn, som stadigt præger os og også kirkegårds-kulturen? Og her tænker jeg bredt på vores omsorg for de døde: i ritualer, begravelsesformer, kirkegårde og markeringer på gravstederne.

Det er nærliggende først at gå til Luthers 95 teser fra 1517. Hvad man måske ikke umiddelbart tænker på, er, at Reformationen netop tager sit udgangspunkt i en protest mod en bestemt forståelse af, hvad der sker med et menneske efter døden. Teseerne er ikke blot et opgør med pavemagten, de handler også om menneskets forhold til døden.

De 95 teser, som Luther slog op på kirkedøren i 1517, forholdt sig kritisk til samtidens forståelse af og syn på den døde og den dødes skæbne. For afladshandlen handlede om at undgå Skærsilden eller om at forkorte sit ophold der. Forestillingen om Skærsilden voksede frem i senmiddelalderen. Skærsilden stod som et rum og en tidssfære, et mellemrum og en mellemtid, mellem jorden og paradiset. Mennesker, der nok er bestemte til Paradis skal dog forinden udstå timelige straffe for deres jordiske forseelser, inden porten til Paradis endeligt åbnes. Det gjaldt så om, at Skærsilden måtte blive et hurtigt intermezzo. Det centrale spørgsmål blev, hvordan man kunne hjælpe sig selv og sine kære ind i det evige liv. Det kunne pavemagten konkret hjælpe med til ved at give den enkelte mulighed for at købe tilgivelse for sine synder og modtage aflad gennem kirken. Afladshandlen indebar således et særligt fokus på livet efter døden. Kirken var her at forstå som den nøglemagt, der havde mulighed for både at tilgive og dømme, binde og løse, lette og forkorte ens ophold i Skærsilden.⁴ Men netop denne tankegang om pavekirke-s magt til at binde og løse synder gør Luther radikalt op med. I to af teseerne hedder det f.eks:

11. Den forståelse, at en kirkelig bodsstraf bliver ændret til en skærsildsstraf, er ukrudt, der synes sået, mens biskopperne sover.

27. De forkynder menneskelære, når de siger, at sjælene udspringer, når pengene i kisten klinger.⁵

Luther kritiserer skarpt pavekirke-s købmandsskab i forhold til Vor Herre og indleder hermed opgøret med pavekirken som institution. Ingen i kirken, hverken pave eller nogen anden end Gud selv, kan forlade synder.

Mennesket står alene tilbage over for Gud som Herre og dommer. Hvad døden angår, og hvad der skal ske siden hen, er udelukkende en nådessag, som alene beror på Gud.

Bag Luthers protest mod afladshandlen ligger et nyt syn på døden. Den døde har ikke længere behov for kirkens forbøn. Luther skriver:

13. De døende indfrier ved selve døden alt, og er allerede døde for de kirkelige krav, idet de er løst fra dennes ret over dem.

Og i stedet for at bruge penge på afladsbreve, så opfordrer Luther til, at man hellere giver pengene til de fattige:

43. Man skal lære de kristne: at man tjener de fattige bedre ved at give til dem eller låne til dem, end at købe aflad.

Den kristne kan i stedet trygt hvile i sin dåb:

37. Enhver kristen, hvad enten han er levende eller død, har delagtighed i alle Kristi og kirkens goder uden afladsbrev, for det gives ham af Gud.

Luthers reformation medførte i syn på menneskelivets ende og på døden kort formuleret, at fokus skiftede fra en optagethed af at hjælpe den døde til at trøste de efterladte. Dette skifte af fokus på den døde til omsorg for de pårørende bestemmer stadigvæk tilgangen til kirkegårds-kulturen i Norden. Vi har de pårørende for øje i vores arbejde med at drive kirkegårde. Ikke at man ikke tidligere, før Luther, havde udvist omsorg for de pårørende, men fokus skiftede. De jordiske rester af den døde skal behandles med værdighed, men hensynet til de pårørende og efterladte kommer først. Førsteprioritet er det, som kan trøste og opbygge den efterladte.

Sermon om forberedelse af at dø

Hvilke tanker gjorde Luther sig egentlig om det at dø? I en prædiken skriver Luther om, hvordan mennesket skal forberede sig på døden:

For det første: eftersom døden er en afsked med denne verden og alle dens gøremål, er det nødvendigt, at mennesket beskikker sit timelige gods ordentligt, sådan som det skal være, eller som han tænker sig at ordne det, så at der ikke efter hans død bliver årsag til skænderi, strid eller nogen fejltagelse blandt hans efterladte;

dette er en legemelig og udvortes afsked med denne verden at slippe og sige farvel til sine ejendele⁶

Mennesket skal, siger Luther, idet det bereder sig på døden, som det første slippe det jordiske gods, tage afsked med det ydre. Et er, at man skal lære som døende at tage afsked med sine ejendele, men læg mærke til, hvordan Luther dermed understreger netop hensynet til de efterladte. Vi skal sørge for at ordne vores forhold, så vores død ikke må blive årsag til skænderi, strid eller nogen anden ufred.

Man skal, fortsætter Luther, desuden tilgive de mennesker, som har gjort en fortræd, og man skal rette tankerne mod Gud og ikke mod døden. Luther formulerer det på følgende måde:

Døden bliver stor og skrækkelig, ved at den svage forsagte natur forestiller sig denne skikkelse alt for levende og har den alt for meget for øje; dertil bidrager djævelen, for at mennesket må se dybt ind i dødens græsselige væsen og skikkelse og derved bliver bekymret, ængstelig og frygtsom; thi da skal djævelen nok fremholde alle de grufulde, pludselige døds måder, som et menneske nogen sind har set, hørt eller læst om, og yderligere indflette Guds vrede,...Thi jo dybere døden betragtes, beskues og tages i øjsyn, des sværere og farefuldere er det at dø.

Mennesket skal, ifølge Luther, ikke beskæftige sig unødigt med synden og døden samt forestillingerne om helvedet og alle dens pinsler. De driver os kun rundt i manegen og er hverken til hjælp, trøst eller gavn.

Elmelundemesteren:
Dommedag. Fanefjord
Kirke omkring år 1500.
Foto: Karin Kryger 2010.

Kunsten er, skriver Luther, fuldstændigt at slippe døden ved ikke at lade den styre sit liv. Men hvordan? Det sker ved, siger Luther, at du bag døden ser livet, bag synden ser nåden og bag helvedet ser himlen.⁷ Vi mennesker skal ikke frygte døden, selv om vi godt ved, at vi skal dø. Vi skal ikke frygte døden, men hvile og virke i troen. Kristus har taget din død på sig og overvundet den.

Nedritualisering og memento mori

Reformationen medførte et skifte i synet på døden, fra en optagethed af, hvad skal der ske med mig efter min død til et fokus på de efterladte i stedet (i lyset af, at jeg, levende som død, må ty til og forlade mig på Gud). Men hvad betød det så konkret for kirkegårdskulturen?

Skiftet ved Reformationen, hvor staten overtog kirken, og helgenaltrene og alle forbønsmesserne blev fjernet, medførte i første omgang en mindre interesse for kirkegårdskulturen.

Peder Palladius' Visitatsbog

En af de centrale tekster fra reformationstiden om kirkegårdskultur, syn på kirkegården og pasning af den, finder vi hos Sjællands første lutherske biskop, Peder Palladius (1503-1560).

Han rejste som biskop i 1540'erne rundt i sognene på Sjælland og belærte borgerne om den lutherske tro, og hans visitatsbog giver en nutidig læser et godt indblik i, hvad han så lærte folk og formanede dem om.

Peder Palladius har i sin visitatsbog et helt afsnit om kirkegården. Et afsnit, hvor man nok mærker det lutherske opgør med den tidligere tradition, men hvor kirkegårdens betydning samtidigt bliver understreget:

Kirkegården skal også altid være ren og ordentlig.

Der skal hverken være hyldebuske eller nælder, græsset må kun gå op til ankelen. Det skal være smukt, jævnt, langt græs, som kirkeværgerne slår to eller tre gange om sommeren, så godtfolk kan gå på kirkegårdene til deres forældres grave.

Det skal de ikke gøre for at bede for dem, for det har de gud ske lov ikke brug for. De har nemlig, i modsætning til os, for længe siden fået deres dom.

Men når du står ved dine forældres grave, så skal du tænke på, at du også selv skal dø engang. Udvælg du dit gravsted hellere i dag end i morgen, for vi har ikke noget brev på vores liv.

Kirkegården skal altså altid være ordentlig og ren. I skal for alt i verden ikke tillade okser eller fæ at skide, med forlov sagt, på kirkegården og svine det sted til, hvor jeres forældre ligger og hviler deres ben.

I skal jo også selv ligge og hvile der engang. Det er jeres sovested og seng, hvor I skal sove til dommedag. Hvem vil have sin egen seng hjemme beskidt og sovinet til? Sørg derfor også for, at den seng, som I skal ligge den længste tid i, altid er rent og smukt indhegnet med en kirkegårdsmur med riste, låge og porte, og hvad der ellers hører til, så man kan sige, at I holder kirken dejlig, ryddet og pyntet både inde og ude.

Så kan de gode almuesfolk søge herind for at høre Guds ord og deres sjæls saligheds lærdom.

I må ikke tillade nogen at ride og rende inde på kirkegården, når der er bryllup. Det er noget, som hører Djævelen til, og det samme gælder det drikkeri og de unoder, som man foretog i kirken på anden og tredje bryllupsdag. Landstinget har afskaffet det, og derfor skal kirkeværgerne nu holde opsyn med dette, sådan som de er forpligtet til det.⁸

Peder Palladius får sagt meget centralt om kirkegårdens betydning og værdi: De døde skal vi ikke bekymre os om, de er i Guds hænder, men kirkegården er os til gavn og trøst. Og for at den kan være det, kræver det, at vi værner om kirkegården.

Formålet er for det første, at godtfolk kan gå på kirkegårdene til deres forældres grave. Det kræver, at kirkegården bliver passet og holdes rent, så vi som pårørende kan besøge gravstedet.

Men det handler også om andet og mere end adgangsforholdene. Kirkegården skal for det andet holdes rent og stå værdigt, fordi derinde ligger vores forældre. "Du skal elske din far og din mor", står der i det fjerde af de ti bud i Det gamle Testamente. Vi skal agte, værdsætte og ære generationerne før os, og deres jordiske rester, deres grave, skal vi tage vare på.

Peder Palladius tegner for det tredje et billede af kirkegården som et lærested. Ligesom kirkerummet med Reformationen i højere grad bliver et lærested, hvor prædikenen og udlægningen betones (konkret med prædikestolens placering i kir-

kerummet), bliver kirkegården nu også et sted, hvor mennesket lærer noget om sig selv, det skabte liv og det fællesskab, det indgår i.

På kirkegården bliver vi mindet om, at vi skal dø: "Men når du står ved dine forældres grave, så skal du tænke på, at du også selv skal dø engang. Udvalg du dit gravsted hellere i dag end i morgen", skriver Peder Palladius. Et kirkegårdsbesøg gør os bevidste om vores menneskevilkår og om betydningen af dem, der var før os. Reformationen gjorde ganske vist op med helgendyrkelsen, men vi mennesker lærer af hinanden, og medmennesket kan tjene som eksempel i tro og gerninger.

Endelig er kirkegården også det sted, hvor menneskets håb næres. Lad mig give et eksempel igen fra Peder Palladius' *Visitatsbog*, hvor han indirekte peger på det håb, som kendetegner kirkegårde præget af evangelisk-luthersk kristendom.

Det drejer sig om det lidt upåagtede kapitel *Om navnløse børn en anden trøst og formaning*, hvor kirkegården netop bliver fremhævet som et inkluderende rum:

Jeg vil sige dig endnu mere til trøst, lille kvinde: Hvis dit barn skulle dø, enten fordi det kom død fra moders liv, eller fordi det ikke kunne holdes i live efter fødslen, og det ikke kunne nå at blive døbt, hverken her i døbefonten eller hjemme i huset, så skal ingen af den grund falde i mishåb og tvivle om dette barns salighed. Man skal heller ikke begrave det i en eller anden høj eller i uindviet jord, men på en kristen kirkegård sammen med andre børn, som er døbt. Det skal man gøre i det gode håb, at vor himmelske fader er mægtig nok til at give et barn salighed inde i moders liv og lade det der døbe i sit eget blod, om han vil det. Ligesom Skt. Hans glædede sig i moders liv, da Jesus kom til ham i Jomfru Marias liv, som I hører om på Vor Frues Dag, da Jomfru Maria besøgte Elisabeth.⁹

Peder Palladius videregiver her, hvad Luther tidligere havde formuleret. Intet udøbt barn skal afvises på kirkegården. Det sjælesørgeriske kommer først. Guds nåde, evangeliet, åbner kirkegården for alle.¹⁰

Alle kan således blive begravet på en luthersk præget kirkegård, og det uanset tro og livsholdning. Er kirkegården et indviet rum, så er den ikke kun rum for den døbt. Det, fin-

der jeg, er et værdifuldt træk ved de nordiske kirkegårde, et luthersk præg og en værdifuld arv.

Til trøst og gavn for de efterladte

Reformationen har således påvirket de nordiske landes kirkegårdskultur. Fokus ændrede sig fra den døde til de efterladte. I første omgang, i opgøret med de mange katolske særritualer, medførte det måske kirkegårdens forfald, et forfald, der i så fald også kan skyldes krigshandlingerne under Grevens Fejde.¹¹ Men det reformatoriske fokus lagde samtidigt kimen til det, som præger vores kirkegårdskultur i de nordiske lande den dag i dag.

Omsorgen for og hensynet til de pårørende, deres behov, er i højsædet.

På den ene side betyder det, at vi stadig finder det vigtigt, at vores kirkegårde er præget af værdighed, respektfuld omgang med de døde, og at kirkegårdene fremtræder som respektfulde rum til trøst og gavn for de pårørende. Det er fortsat opgaven.

Kirkegården er desuden luthersk forstået et sted, hvor vi kan blive bevidste om os selv, hvor vi konfronteres med det, at vi skal dø, og bliver mindet om fællesskabets betydning, livet med hinanden. Det er samtidigt stedet, hvor håbet bliver næret, at døden ikke får det sidste ord.

Vi lever i en tid, hvor kirkegårdskulturen er under hastig forandring. En hovedtendens i denne flygtige tid er, at kirkegården forvandles fra mindested til glemmested. Mange sættes ned i gravsteder uden mindsten, og flere søger desuden uden for kirkegårdens område og vil f.eks. strøes ud over hav.

Det er imidlertid vigtigt at have øje for, at kirkegården fortsat kan tale til os, fortælle os om livet, konfrontere os med døden og lære os om det, som ret beset betyder alt. Her kan vi ikke nøjes med plejeplaner og regneark til pasning af kirkegårde. Kirkegårdsdrift er mere end teknik og miljø, mere end park- og havedrift.

Kirkegårdene er netop i de lutherske lande kendetegnet ved også at være også inkluderende rum, som gerne giver plads

Gravsten på kirkegården i Halle. Foto: Elof Westergaard.

til den mangfoldighed af liv, der leves i vores samfund. Vi skal skærpe vores sans og vores forståelse for dette. Som vi i Foreningen for Kirkegårdskultur har formuleret det i den nye debatbog *Gravskrift eller...? Kirkegårdens betydning og fremtid*:

Kirkegården er begravelsesplads for alle i det danske samfund. Den skal give plads til både den personlige historie og de fælles religiøse og kulturelle udtryk samt symboler. Den skal være præget af borgernes forskelligeartede tro og livssyn.¹²

Disse aspekter præger og skal også gerne fortsat præge de nordiske kirkegårde, og jeg vil gerne opfordre til, at man også medtænker denne arv. Kirkegårdene er kultur, båret af værdier, personlig historie, religiøse og kulturelle udtryk. Et fælles og inkluderende rum, et lærested, et memento mori og et trøstefuldt sted. Og sådan skal det også gerne fortsat være. Og det gælder uanset hvem der driver kirkegårdene, kommune eller kirke, og det gælder også hvordan forholdet mellem stat og kirke end er og udvikler sig i det enkelte nordiske land.

Noter

- 1 Balling, Jakob & Lindhardt, P.G., *Den nordiske Kirkes Historie*, Viborg 1979 (1945), 178.
- 2 <https://da.wikipedia.org/wiki/Island>.
- 3 Robinson, Marilynne, *The Givenness of Things*, London 2015, 30.
- 4 Ingesmann, Per & Pedersen, Niels Arne, *Kirkens Historie*, Kbh.2012, I, 590 ff.
- 5 Luther, Martin, 95 Teser. http://www.folkekirken.dk/_Resources/Persistent/9/3/8/c/938c6dc99506468c8e9df889cf28889260d3ac49/Martin%20Luthers%2095%20teser%20mod%20afladen.pdf
- 6 Luther, Martin, " En sermon om beredelsen til at død, *Luthers skrifter i udvalg*, bind 1, 96-111.
- 7 Luther, Martin, " En sermon om beredelsen til at død, *Luthers skrifter i udvalg*, bind 1, 100.
- 8 Palladius, Peder, *En Visitatsbog*, Udgivet på nudansk med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten, Kbh. 2003, 32.
- 9 Palladius, Peder, *En Visitatsbog*, Udgivet på nudansk med indledning og noter af Martin Schwarz Lausten, Kbh. 2003, 115.
- 10 Sigurdsons, Lashmi, *Mulmet i Hjertet – trom, trøst og billeddannelse hos Luther*, Kbh. 2001, 92.
- 11 Karin Kryger, "Grøfter, Tjørn og æbetræer. Holder Johan Exners opfattelse af de danske middelalderkirkegård?", *Kirkegårdskultur* 2015-16, 22.
- 12 *Gravskrift eller...?* Udgivet af Foreningen for Kirkegårdskultur, Jelling 2017.

En glædelig opstandelse

Reformation, konfessionskultur og nogle nordvestjyske gravminder

Af Søren Wogensen

Sognepræst i Vemb

De danske kirker er rige på inventar. Kalkmalerier, altertavler, prædikestole, døbefonte, epitafier og gravsten er en del af den materielle kultur, der i visse tilfælde også fortæller reformationshistorie, som det vil fremgå af denne artikel.

To teser

Til indledning skal to teser præsenteres. Det drejer sig om en tese fremsat af Jörn Staecker, der er professor i middelalderarkæologi i Tübingen, omhandlende gravminder fra tiden lige efter Reformationen som et udtryk for en "protestantisk habitus", og om en tese om konfessionskultur fremsat af Thomas Kaufmann, der er professor i kirkehistorie i Göttingen. Kaufmanns tese først.

Ganske kort går Kaufmanns tese om konfessionskultur ud på, at de forskellige konfessioner, som den vesterlandske kristenhed spaltedes i ved Reformationen i 1500-tallet, udviklede hver deres særlige kultur.¹ Der er således tale om konfessionskulturer, og Kaufmann søger at afklare, hvordan de hver især opstod, og hvad der kendetegner dem. Kaufmann koncentrerer sig om det særligt lutherske, og han peger på bogen som den lutherske konfessionskulturs hovedsymbol, hvormed der knyttes an til det at læse, lytte og skrive.

Jörn Staeckers tese handler om indskrifter på gravminder som udtryk for en "protestantisk habitus". Han har i en artikel beskæftiget sig med gravminder i form af gravsten i Danmark i tiden omkring Reformationen og frem til slutningen af 1500-tallet.² Den tese, som Staecker i sin artikel fremfører, er, at den materielle kultur afspejler forskelle i habitus mellem

personer af katolsk og protestantisk observans, idet Staecker argumenterer for, at udviklingen af et protestantisk samfund og en protestantisk habitus afspejles på gravmonumenter. Staecker peger på, at gravsten fra 1500-tallet tilhører en kategori af objekter, der kombinerer tekst, billede og form, idet gravsten materialiserer den under gulvet gemte begravelse i den forstand, at den synliggør både graven og den døde for beskueren, for så vidt som den afdøde er afbildet på gravmindet. Når det drejer sig om ligsten fra 1500-tallet, er der flere ting, man ifølge Staecker skal være opmærksom på, og det er dels brugen af sprog og bogstaver samt det, der kan kaldes "protestantiske elementer". Staecker peger på, at ligsten over gejstlige personer gennem hele 1500-tallet typisk har en tekst, der er affattet på latin med gotiske bogstaver, mens modersmålet og latinske bogstaver dominerer hos adel og borgere fra ca. 1530 og frem. Som elementer af protestantisme på ligsten fremhæver Staecker brugen af ordet "Kristus", afbildning af opstandelsen eller omtale af den i form af udtryk som "en glædelig opstandelse" eller lignende. Omtale af "den sande religion", sætninger, der afsluttes med "hvis sjæl, Gud nu har", "hensovet i Herren" eller lignende samt brugen af bibelcitater og brugen af ordet "gudfrygtig" er også blandt protestantiske elementer, der ikke kendes på gravsten fra tiden før Reformationen.

Staecker gør opmærksom på, at disse nye indslag på gravsten dels handler om, at al helgenkult afskaffedes med Reformationen, så der var ikke længere brug for disse mellemmand. Bønner rettes nu i stedet direkte til Gud, og troen på Kristus som en mediator er mere fremtrædende på ligsten, hvor opstandelsen nævnes på en eller anden måde, idet for eksempel et udsagn som en "glædelig opstandelse" udtrykker en bøn og et håb, der umiddelbart ikke kendes på gravsten fra katolsk tid. Endvidere manifesterer udtryk som "gudfrygtig" og "hvis sjæl, Gud nu har" en ny religiøs attitude, der ikke er kommet til udtryk tidligere, hævder Staecker, ligesom et udtryk som "hensovet i Herren" demonstrerer troen på en salig død, der ikke forstyrres af det katolske scenarie om kampen mellem det gode og onde eller skærsildsforestillinger.

Kaufmanns tese kan siges at være mere overordnet i forhold til Staeckers, der omhandler noget meget specifikt. De to teser supplerer for så vidt hinanden, og i det følgende skal det handle om fire nordvestjyske gravminder fra den sidste halvdel af 1500-tallet og de personer, de er sat over, i kronologisk rækkefølge efter deres respektive dødsår.

Axel Rosenkrantz

Herregården Landting i Ejsing Sogn ejedes fra ca. 1525 af adelsmanden Axel Rosenkrantz, der overtog gården ved sin mors død. Gården, hvis historie går tilbage til middelalderen, skrives på ligstenen over Axel Rosenkrantz og hans hustru i Ejsing Kirke "Langthind". Benævnelsen "Langthind", der betyder "det høje tårn", refererer angiveligt til, at det ældre Landting, hvoraf intet nu er tilbage, netop skal have været udstyret med et højt tårn.³

Axel Rosenkrantz overtog Landting midt i en brydningstid. Reformationen var så små begyndt at ulme i Kongeriget Danmark, ligesom der også på den tid var optræk til bondeoprør i Jylland. Det mest kendte bondeoprør i Danmarkshistorien er vel det, der blev ledet af Skipper Klement i forbindelse med Grevens Fejde 1534-36, som på det nærmeste er blevet synonymt med Reformationen i Danmark. Nord for linjen Randers-Varde rejste de nørrejske bønder sig til oprør. Ligeså i Vendsyssel, og mange herregårde brændtes ned, så kun syldstenene var tilbage.

Den jyske adel forsøgte at slå oprøret ned, men det mislykkedes. I de efterårsbløde enge ved Svenstrup syd for Aalborg led det adelige rytteri et forsmædeligt nederlag, der drager allusioner til Kong Hans' nederlag til ditmarskerne ved Hemmingstedt i år 1500. Ligheden er i alle fald slående: Optændt af et flammende had formåede relativt letbevæbnede bønder at slagte en adelshær – godt hjulpet af terræn, vejr og vind.⁴

Bønderne på egnen omkring Landting sluttede sig til Skipper Klement, men hele oprøret blev slået ned af kong Christian III's hærfører, Johann Rantzau, og hans landsknægte. De oprørske bønder straffedes hårdt, og den lokale tradition vil vide, at Axel Rosenkrantz efterfølgende fik sine bønder tiltalt for oprør og fradømt deres selvejerret.⁵ At den lokale tradition ikke er grebet ud af den blå luft understreges af, at flertallet af bønderne i 49 jyske herreder dømtes for oprør uden videre hensyntagen til, om de beviseligt havde deltaget i oprøret eller ej. Det var i mange tilfælde deres egen sag at bevise deres uskyld, og over en bred kam dømtes de at have forbrudt liv og gods. Gårdene tildømtes kronen, og bønderne selv måtte betale halsløsning og i stort omfang blive siddende som fæstere på de tidligere selvejergårde.⁶

1551 døde Axel Rosenkrantz, og han stedtes til hvile i Ejsing

Den smukt bemalede gravsten over Axel Rosenkrantz og Berethe Knobsdatter, der begge døde på Landting i året 1551, kan ses i Landtingkapellet i Ejsing Kirke. Foto: Søren Wogensen.

Kirke, hvor en prægtig og smukt bemalet ligsten rejstes som gravminde over ham og hans hustru, der døde senere samme år. Ligstenen måler 139x231 cm, og ægteparret ses stående under en dobbeltarkade med vinkelformede indskæringer. Han er kortklippet og med fuldskæg samt iført rustning. Med sin venstre hånd griber han om det sværd, han bærer ved sin venstre side. Hun er iført en lang og enkel kjole og en konehue, og mellem dem ses hans hjelm, der prydes af en rød fjerdisk.

Den korsfæstede Kristus ledsaget af et bibelcitat. Detalje fra gravstenen over Axel Rosenkrantz og Berethe Knobsdatter i Landtingkapellet i Ejsing Kirke.
Foto: Søren Wogensen.

Mellem ægteparret ses også et frugtnehæng, hvorover der ses et ansigt lige under en kapitæl.

I hjørnerne foroven prydes stenen af to våbenskjolde, og i feltet mellem buerne ses den korsfæstede Kristus ledsaget af et bibelcitat:

“SEE GVDS LAM SOM BORTTAGER ALLE VERTZZEN SONDNS”

(Joh. 1,29). I begge sider af gravstenen ses syv aneskjolde anbragt lodret langs kanten, og forneden er gravstenen udstyret med følgende indskrift:

“WNDER THENE STHIEN LIGGER BEGRAFVEN ERLIG OC WELBØRDIG MAND AXELL ROSZENKRANTZ THIL LANGTHIND OC HANS KIERE HØSTRV FRW BERETHE KNOBS DATTER OC DØDE HAN PAA LANGTHIND AAR 1551 THEN ONSDAG NEST EFTHER VOR FRVE DAG KIØRMØSZE THEN 4. FEBRVUARI OC DØDE FRV BERETHE OC PAA LANGTHIEN II SAME AAR THEN 20. FEBRVARI GWD ALMECHTIGST VNDE THENNOM BAADE EN GLEDELIG VPSTANDELSE MED ALLE THRO CHRISTNE PAA THEN YDERSTE DAG THIL GLEDE OC SALIGHED. AMEN.”

Oluf Munk

Oluf Munk, der som ung blandt andet studerede i Köln, hvor han tog magistergraden, havde udsigt til en gejstlig karriere. Men det skulle komme til at gå ham anderledes. Han var søn

af Mogens Munk, der var landsdommer i Jylland og bror til Ribebispen Iver Munk. Oluf Munk var således nevø til Iver Munk, der fra 1499 var biskop over Ribe Stift, som på Reformationstiden havde en langt større geografisk udstrækning end i vore dage.

Da Oluf Munk kom tilbage i Danmark, blev han tilknyttet Iver Munk i Ribe og udset til at følge ham på bispestolen. 1523 fik han et kanonikat ved domkapitlet i Ribe, og samme år blev han også forstander for byens nonnekloster. 1531 indvilligede Kong Frederik I i, at Oluf Munk måtte følge sin farbror på bispestolen efter flere års ihærdigt arbejde fra farbrorens side. Kravet var, at det blev på de vilkår, som var fastlagt med Odenserecessen af 1527. Dette indebar, at Oluf Munk, når den tid kom, skulle søge stadfæstelse for udnævnelsen hos Frederik I og så i øvrigt undlade at lægge hindringer i vejen for den evangeliske lære, der i de år havde gjort sit indtog i Ribe Stift. Domkapitlets samtykke til at måtte følge sin farbror på bispestolen fik Oluf Munk dog ikke i første omgang.

Frederik I døde i foråret 1533, og da der senere på året afholdtes herredag, fik Iver Munk rigsrådet til at anerkende Oluf Munk som sin biskoppelige medhjælper og optage ham i rigsrådet, hvorefter rigsrådet rettede henvendelse til domkapitlet i Ribe for at få Oluf Munk valgt som Iver Munks efterfølger. Domkapitlet værgede for sig, hvilket skyldtes en næppe helt ubegrundet formodning om, at Oluf Munk mere var interesseret i den verdslige magt, der fulgte med bispeembedet end den gejstlige.

1534 brød Grevens Fejde ud, og Oluf Munk var blandt de rigsråder, der efter mødet i Ry blev sendt til hertugdømmerne for at tilbyde Hertug Christian af Slesvig og Holsten den danske krone. Hertug Christian blev senere det år konge under navnet Christian III, og Oluf Munk opnåede hans stadfæstelse af valget af ham til biskoppelig medhjælper i foråret 1535. Imens rasede krigen. De oprørske bønder i Jylland blev nedkæmpet, og Fyn erobret. I foråret 1536 var kun København og Malmø udenfor Christian III's kontrol. København faldt som den sidste af de to stæder, og i begyndelsen af august 1536 kunne Christian III holde indtog i byen. 12. august begik han statskup, og Oluf Munk blev tidligt om morgenen den dag arresteret og fængslet i Blåtårn på Københavns Slot sammen med Torbern Bille og Joachim Rönnow, der var bisper i henholdsvis Lund og Roskilde.⁷ I begyndelsen af maj året efter var Oluf Munk en fri mand igen, men tiden var nu en anden.⁸ Efter at

der havde været afholdt stænderrigsdag i København i oktober 1536, hvor en stor del af ansvaret for Grevens Fejde blev tørret af på de katolske bisper, var bisperne ikke længere en del af det verdslige regimente.

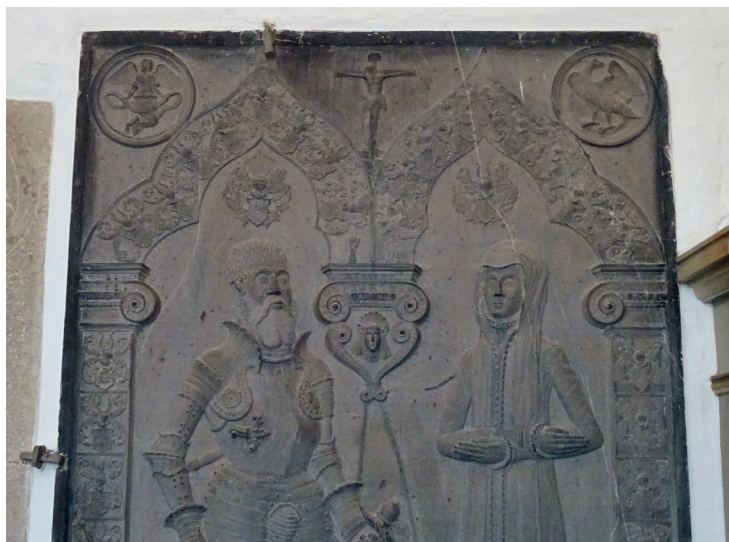
En forudsætning for løsladelsen i maj 1537 var, at Oluf Munk inden et år skulle gifte sig, og antagelig har brylluppet med Drude Rantzau, der tilhørte en af de mægtigste holstenske adelsslægter, fundet sted ret kort tid efter løsladelsen. Oluf Munk var langt fra en slagen mand, og samme år fik han forskelligt gods i forlening. Han beholdt også kanonikatet ved domkapitlet i Ribe, hvor han siden købte Tårnborgh, og noget tyder på, at han har opholdt sig en del i Ribe. I de følgende år fik han endnu flere forleninger. Hans rigdom voksede, og med tiden afkøbte han kronen flere af forleningerne, men hans forsøg på at samle størstedelen af slægtsgodset på egne hænder faldt ikke i god jord hos den øvrige familie.⁹

Med til Oluf Munks besiddelser kom også herregården Volstrup i Hjerm Sogn. Siden middelalderen havde den tilhørt bispesædet i Ribe, og ved Reformationen overgik den til kronen som alt andet bispegods. 1542 erhvervede Oluf Munk gården af kronen og overlod den til sin far, Mogens Munk, og det skete pudsigt nok samme år, som Oluf Munk igen indtrådte i rigsrådet ved sin fars mellemkomst.¹⁰ Efter faderens død overtog Oluf Munk Volstrup. Han skal have været en pengebegærlig, trættekær og slem bondeplager, og på egnen gik et ord om ham: "Olluf Munck er stift og strunck, han æder sig fed som en anden ged. Alle Stakarls Føde dem ligger han øde."¹¹

Oluf Munk må have haft en ret tæt tilknytning til Volstrup, da han er begravet i Hjerm Kirke som sin far, og deres gravsten er placeret ved siden af hinanden. Gravstenen over Oluf Munk og hans hustru, der er udført af gråsort kalksten, måler 260x145 cm og fremstår uden slid, hvad der tyder på, at den altid har været placeret i lodret stilling.¹² Ægteparret ses stående under en dobbeltarkade med en usædvanlig bueform, og mellem arkadens buer ses den korsfæstede Kristus. Oluf Munk er klædt i rustning, og han griber med sin højre hånd om en stridshammer, mens den venstre hånd griber om det sværd, han bærer ved sin venstre side. Drude Rantzau bærer pibekrave og enkelin, som er opknapet fortil, hvorved en underklædning kommer til syne. På hovedet har hun en konehue. Mellem ægteparret ses Oluf Munks hjelm samt en diminutiv gruppe, der viser deres seks døtre. Ligeledes er deres seks sønner vist som en diminutiv gruppe umiddelbart under den stridshammer, som Oluf Munk holder i sin højre hånd.

Gravstenen over Oluf Munk og Drude Rantzau i Hjerm Kirkes søndre korsarm er til dels skjult bag en kirkebænk og en radiator. Foto: Søren Wogensen.

Den korsfæstede Kristus.
 Detalje fra gravstenen over
 Oluf Munk og Drude Rantzau i Hjerm Kirke.
 Foto: Søren Wogensen.

Gravstenen er i hjørnerne udstyret med evangelistsymboler. Foroven ses Mattæus (tv.) og Johannes (th.) og nederst ses Markus (tv.) og Lukas (th.). I begge sider ses otte aneskjolde, ligesom der i begge sider ses et kranie som et memento mori.¹³ Indskriften i fodfeltet lyder:

"HER LIGER BEGRAVEN ERLICH OC WELBYRDIG
 MANDT SALIGE OLVF MVNCK TIL WOLSTRVP SALIGE
 MOGENS MONCKES SØN MEDT SIN KIERE HVSTRV
 DRVDE RANTZOV SALIGE KEI RANTZOV'S DATTER SOM
 KAM AF LANTHE HOLST OC DØDE SALIGE OLVF MV-
 NCK AAR 1568 PAA SANTI CATRIE AFTEN GVD VNE HA-
 NOM EN GLEDELIG OPSTANDELSE MEDT ALLE CHRISI
 SELE OCH LEFVEDE HANS HOSTRV EFTER HONOM I 37
 AAR OCH DØDE HVN DEN 28. JAN 1606 OCH HADE DI 12
 BØRN SAMEL 6 SØER OC 6 DATTER GVDT VNDE THEN-
 OM ALLE AF THENE WERDEN EN SALIG AFGANG OCH
 EN GLEDELIG OPSTANDELSE."

Ane Vognsdatter

I Ulfborg Kirkes søndre korsarm hænger et gravtræ, der er opsat som gravminde over Ane Vognsdatter fra Ulfborg Kær-
 gaard, som var en adelig dame. At gården, hvis historie går
 tilbage til 1300-tallet,¹⁴ var bopæl for en adelig dame, betyder
 ikke nødvendigvis, at den var en adelig sædegård, og i det
 hele taget vides ikke meget om gårdens historie i ældre tider.¹⁵

Ane Vognsdatter var datter af Jakob Vognsen til Stenumga-
 ard i Råsted Sogn (nu i Vemb Sogn) og hans hustru, Maren

Det meget mørke gravtræ i Ulfborg Kirkes søndre korsarm, der er sat som gravminde over Ane Vognsdatter, som døde i 1578. Foto: Anders Christensen 2017

Grøn.¹⁶ Jakob Vognsen nævnes som ejer af Stenumgaard allerede 1537, hvilket han stadig er 1545-46. Slægten Vognsen synes hverken at have været velhavende eller indflydelsesrig, og i det hele taget vides ikke meget om slægten.¹⁷ Således heller ikke om Ane Vognsdatters liv og levned – ud over at hun boede på Ulfborg Kærgaard, som det fremgår af det gravtræ, der er opsat over hende i Ulfborg Kirke, hvor hun efter sin død 1578 blev begravet.

Gravtræet, der fremstår meget mørkt, består af en svær egeplanke, der omtrentlig måler 170x43,5x5,5 cm. Hovedparten af gravtræets inskription, der er udført med gotiske (fraktur) bogstaver, løber i et bånd langs hele plankens kant. De resterende dele af inskriptionen, der skal læses nedefra og op, er placeret på tværs af bjælken i to linjer i den venstre ende. Til højre for de to sidste linjer prydes gravtræet af våbenskjoldene for slægterne Vognsen og Stjerne-Juelerne, og til højre for dem er planken forsynet med udskæringer. Indskriften på gravtræet, der kun vanskeligt lader sig tyde, lyder: "Her ligger begrafuen erlig welbørdig Ane Wognsdatter, som buode i Kiargord oc døde then 12. Marti Anno 1578. Gud giffue hende met alle tro christne en gledelig opstandelse."

Christen Juel

I koret i Flynder Kirke er opstillet en ligsten over admiral Christen Juel og hans hustru, Anne Lunge, samt dennes søster, Kirstine Lunge. Christen Juel ejede ved sin død 1585 herregården Bækmark, der har givet navn til byen Bækmarksbro,

som ligger i Flynder Sogn. Bækmark er en gård, hvis historie går helt tilbage til middelalderen. Oprindeligt tilhørte den bispestolen i Ribe, men ved Reformationen i 1536 blev Bækmark som alt andet bispegods lagt ind under kronen. Efter Reformationen forlenedes gården ud. 1561 forlenedes Iver Juel med gården, og Christen Juel, der var bror til Iver Juel, fik 1567 brev på, at han måtte overtage Bækmark, hvis han levede længere end sin bror. Christen Juel skrives ved den lejlighed "til Udstrup", der er en herregård i Sønder Nisum Sogn, sådan som det også gøres på ligstenen i Flynder Kirke.

At Christen Juel efter sin død blev begravet i Flynder Kirke tyder på, at han fortrinsvis har opholdt sig på Bækmark, der i hans tid voksede sig større og med tiden blev til en egentlig herregård. Bækmark undergik nemlig i Christen Juels tid en forvandling i form af en kraftig vækst i det tilhørende bøndergods. Lensforholdet til kronen ophørte 1574 ved et mageskifte, hvorefter Christen Juel blev ejer af Bækmark.¹⁸

Christen Juel tilhørte en af Danmarks gamle adelsslægter. Adelig byrd forpligtede, og således var for eksempel kongelige lensmænd pligtige at gøre tjeneste som skibschefer eller skibsjunkere i flåden.¹⁹ Efter udbruddet af Den Nordiske Syvårskrig gjorde Christen Juel først tjeneste under Peder Skram og deltog d. 11. september 1563 i det søslag, der fandt sted i farvandet mellem Gotland og Medelsten.²⁰ I foråret og sommeren 1564 finder vi ham som skibschef på skibet "Grib v. Königsberg". 1565 var han med ved fæstningen Elsborg, som svenskerne forsøgte at tilbageerobre, og som undsattes af en mindre hærstyrke under ledelse af Daniel Rantzau, og i sommeren 1565 er han at finde på Østersøen, hvor han gjorde tjeneste under Otte Rud.²¹

I sommeren 1566 var Christen Juel skibschef på skibet "Elefanten", der var en del af den dansk-lübske flåde, der var udsat for en gigantisk katastrofe natten mellem d. 28. og 29. juli det år. Nord for øen Øland i Østersøen fandt d. 26. juli en træfning sted mellem den svenske og den dansk-lübske flåde. Træfningen, der endte uafgjort, kostede chefen på det danske skib "Achilles" livet, og for at han kunne blive begravet standsmæssigt, begav den dansk-lübske flåde sig mod Gotland, hvor den ankrede op ud for Visby.

Den første nat flåden lå for anker der, blæste det stærkt. Adskillige skibe led havari, men den næste nat, natten mellem d. 28. og 29. juli, brød et Helvede løs. En orkan rejste sig, og da

I koret i Flynder Kirke ses opstillet gravstenen over admiral Christen Juel og Anne Lunge samt hendes søster, Kirstine Lunge. Foto: Søren Wogensen.

Heltehunden Sepres. Detalje fra gravstenen i Flynder Kirke.
Foto: Søren Wogensen.

natten var omme, var 14 linjeskibe slået til vrag og omkring 7.000 søfolk og soldater druknet – heriblandt tre admiraler.²² At Christen Juel slap med livet i behold i forbindelse med flådens tilnærmelsesvis udslettelse den skæbnesvangre nat, skyldes hans og andre skibschefers ulydighed. De trodsede den givne ordre om ikke at stikke i søen for der at ride stormen af, skønt det kunne have kostet dem livet for lydighedsnægtelse.²³

Det er muligvis denne episode under Gotlands kyst, der er baggrunden for, at der på ligstenen over Christen Juel og hustru er afbildet en hund, der bærer navnet "Sepres". Som et erindrings islæt minder hunden ved sin tilstedeværelse om sin herres snarrådighed, for ifølge en præsteindberetning fra 1766 skal den have vækket sin herre og dennes mandskab ombord på skibet, hvorved et fjendtligt angreb kunne afværges i tide.²⁴ Desværre harmonerer præsteindberetningen ikke med, hvad der umiddelbart vides om Christen Juels virke under Den Nordiske Syvårskrig. For så vidt som der er en historisk kerne i præsteindberetningens fortælling om den heltmodige hund, så kan det måske snarere tænkes, at den har vækket sin herre den skæbnesvangre nat under Gotland, hvorefter Christen Juel har truffet beslutning om at stikke i søen for der at ride stormen af, og at andre skibschefere blot har fulgt hans eksempel.

I Flynder har vi ét af de få eksempler, der findes på hunde afbildet på gravsten. Hunden er afbildet midt mellem Christen Juel og Anne Lunge, der vises stående under en dobbeltarkade med vinkelformede indskæringer ved buernes sider, og dens

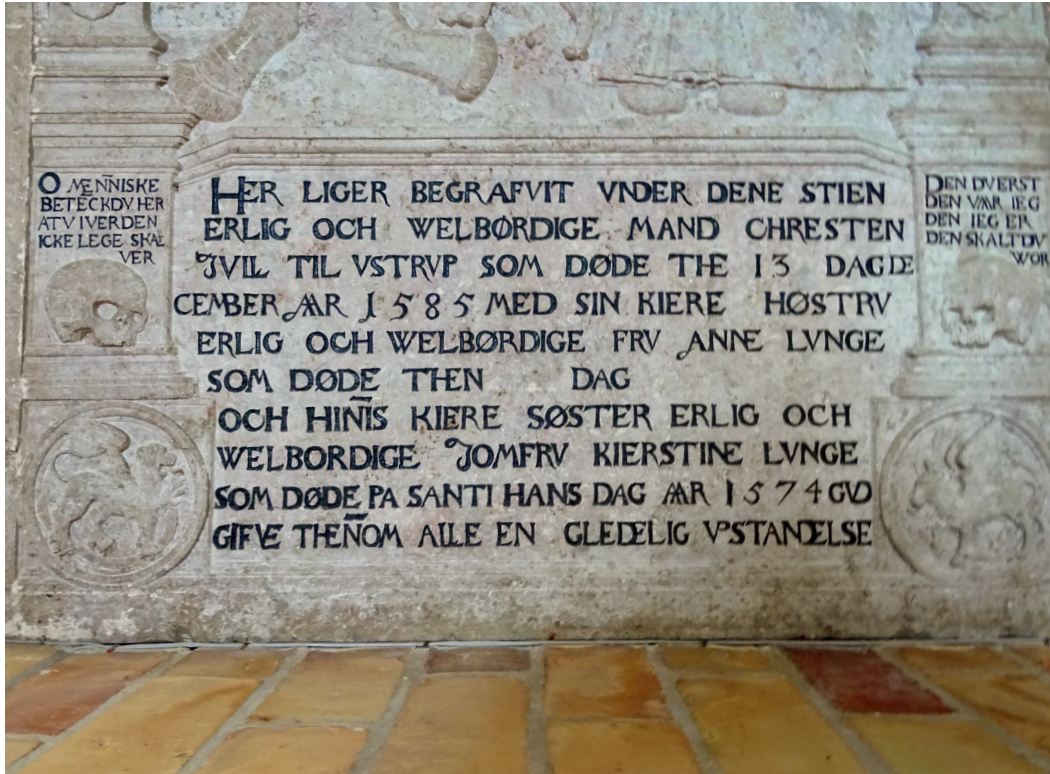
forpoter hviler på Christen Juels ene fod. Umiddelbart over hunden er anbragt hans hjelm. Han er kortklippet og bærer rustning, og med sin venstre hånd griber han om det sværd, han bærer ved sin venstre side. I sin højre hånd holder han en stridshammer. Anne Lunge er over en underklædning iført en kjole af blomstermønstret brokade, der fortil er opknappet. På hovedet har hun en perlebroderet konehue. Derudover bærer hun om halsen tre kraftige halskæder samt et kors. Gravstenen, der er udført i grå sandsten, måler 275x152,5 cm, og i de fire hjørner ses evangelisternes symboler. Foroven Mattæus (tv.) og Johannes (th.) og forneden Markus (tv.) og Lukas (th.).

2x8 anevåben pryder siderne, og under dem ses som et memento mori to kranier ledsaget af indskrifter:

”O menneske / Bete(n)ck dv her / at vi i verden / icke len(g) e skalt ver” (tv.) og ”Den dv erst / den var ieg / den ieg er / den skalt dv wor” (th.).

Øverst på gravstenen mellem evangelistsymbolerne og umiddelbart over ægteparrets hoveder ses deres hjelmprydede alli-

Fodstykket af gravstenen i Flynder Kirke med den religiøst prægede indskrift. Bemærk de to kranier, der som et memento mori minder beskueren om, at det jordiske liv ikke varer for evigt, hvad sentenserne, der ledsager kranierne, understreger.
Foto: Søren Wogensen.

ancevåbner (Juel og Krabbe overfor Lunge og Juel). Under de øverste evangelistsymboler ses i begge sider Jesusmonogrammer, og i feltet mellem de to buer foroven ses et kerubhoved. Under det, mellem gravstenens figurer, ses en nedhængende kapitæl, der bærer et Jesusmonogram, der er sammenflettet med tallet "74", der nok henviser til året 1574, som dels er det år, hvor Christen Juel erhvervede Bækmark, men også året hvor svigerinden Kirsten Lunge døde. Under kapitælen ses et frugtnedhæng. Forneden er gravstenen udstyret med en indskrift, der lyder:

"HER LIGER BEGRAFVIT VNDER DENE STIEN ERLIG OCH WELBØRDIGE MAND CHRESTEN IULL TIL VSTRVP SOM DØDE THE 13 DAG DECEMBER AAR 1585 MED SIN KIERS HØSTRV ERLIG OCH WELBØRDIGE FRV ANNE LVNGE SOM DØDE THEN ... DAG... OCH HINIS KIERS SØSTER ERLIG OCH WELBORDIGE JOMFRV KIERSTINE LVNGE SOM DØDE PA SANTI HANS DAG AAR 1574 GVD GIFVE THENOM ALLE EN GLEDELIG VPSTANDELSE."

Afsluttende bemærkninger

Reformationen betød umiddelbart ikke nogen ændring af den eksisterende praksis, hvad angår begravelser under kirkens tag, som først blev forbudt ved lov i 1805. Med hensyn til praksis er der med andre ord tale om kontinuitet, idet der dog i mange tilfælde sker en fornyelse i form af indskrifternes religiøse indhold på gravminderne, hvad vi i det ovenstående har set fire eksempler på. For så vidt som både Kaufmann og Staecker har ret i deres teser om konfessionskultur og om indskrifter på gravminder som udtryk for en "protestantisk habitus", er det på baggrund af ovenstående tydeligt, at den protestantiske kristendom vitterligt fik tag i dele af befolkningen her i landet.

Reformationen betød i Danmark en udskiftning af katolicismen med protestantisk kristendom i sin lutherske variant, hvad der må betegnes som et konfessionsskifte frem for et egentligt religionsskifte. Et skifte af religiøs karakter er selvsagt en proces over tid, og den lutherske kristendom har næppe været almuens religion fra dag ét. Det blev den først med tiden. At det er hos folk af adelig byrd, vi ser dette religiøse skifte udtrykt kan ikke undre, da det er dem, der har efterladt sig flest spor. Gravminder over almuefolk, der har været døde i hen ved 450 år, skal man vist lede længe for at finde. De tre gravsten over adelsmændene og deres hustruer er

meget ens i adskillige henseender, mens gravtræet i Ulfborg Kirke er i en genre for sig. Fælles for de her behandlede gravminder er, at de ikke rummer mange biografiske oplysninger, og fokus synes i høj grad at være på det religiøse set på baggrund af gravmindernes inskriptioner, idet alle gravminderne rummer håbet om en glædelig opstandelse. Det var jo netop et af kendetegnene på en "protestantisk habitus" jævnfør Staegers tese, og dertil kan så føjes, at to af gravstenene også er udsmykket med evangelisternes symboler, der netop leder tanken hen på Kristus.

Den lutherske kristendom, som efter Reformationen ret hurtigt blev enerådende i Danmark, er i sit væsen kristocentrisk, og det vil ikke være urimeligt at tolke evangelistsymbolerne som et udtryk for en "protestantisk habitus" sammen med Jesusmonogrammerne på for eksempel gravstenen over Christen Juel og hustru i Flynder Kirke. Både gravstenen over Axel Rosentkrantz og hustru i Ejsing Kirke samt gravstenen over Oluf Munk og Drude Rantzau i Hjerm Kirke rummer en afbildning af den korsfæstede Kristus, men kun på gravstenen i Ejsing Kirke ledsages den af et bibelcitat. Dermed knyttes an til to bærende tanker i luthersk kristendom, nemlig "Kristus alene" og "Skriften alene", hvormed der igen kan siges at knyttes tråde til den lutherske konfessionskulturs hovedsymbol, bogen, og det at kunne læse, lytte og skrive.

Det religiøse er på den måde fremtrædende på gravminderne, og for de tre adelsmænds vedkommende handler det antageligvis ikke bare om at give udtryk for en personlig tro. I lige så høj grad må det formodes, at det religiøse skal signalere et tilhørsforhold til magteliten omkring kongen, for både kongerne Christian III og Frederik II var særdeles bevidste om deres protestantiske kristendom. Måske er det især noget, der gør sig gældende for Oluf Munk, der havde en fortid som katolsk gejstlig. Det var suspekt at være en religiøs afviger, hvad både sagen med Jan Laski og de engelske flygtninge, der 1553 af religiøse grunde blev udvist fra Danmark, og sagen med Niels Hemmingsen, der blev suspenderet fra sit professorat i teologi ved Københavns Universitet 1579 for påstået kryptocalvinisme, tydeligt vidner om.²⁵ At udtrykke en korrekt religiøs habitus på en gravsten kan med andre ord også ses som et udtryk for at høre til blandt kongens mænd.

Noter

- 1 Thomas Kaufmann argumenterer for sin tese i værket *Konfession und Kultur*, Tübingen 2006, hvortil der henvises én gang for alle.
- 2 Jörn Staecker, "A Protestant habitus: 16th-Century Danish graveslabs as an expression of changes in belief" i David Gaimstar & Roberta Gilchrist (red.), *The Archaeology of Reformation 1480-1580*, Leeds 2003, 415-436, hvortil der henvises én gang for alle.
- 3 Arthur G. Hassø (red.), *Danske Slotte og Herregaarde*, III, København 1946, 377.
- 4 Ole L. Frantzen & Knud J.V. Jespersen (red.), *Danmarks krigshistorie*, København 2010, 144-145, 134 ff. Hvad angår krigen i Ditmarsken se også, Arne Stevns, *Vor Hær i Krig og Fred*, I, København 1942, 243 ff.
- 5 Hassø 1946, 377.
- 6 Caspar Paludan-Müller, *Grevens Feide*, I, reprografisk genudgivelse, København 1971, 290-292.
- 7 P.G. Lindhardt, *Nederlagets mænd*, København 1968, 158
- 8 *Dansk Biografisk Leksikon*, XVI, 226-227
- 9 *Dansk Biografisk Leksikon*, XVI, 226-227
- 10 Hassø 1946, 390; *Dansk Biografisk Leksikon*, XVI, 227.
- 11 Hassø 1946, 390.
- 12 *Danmarks Kirker*, Ringkøbing Amt, Hjerm Kirke, XVIII, hefte 21-22, 2068.
- 13 *Danmarks Kirker*, Ringkøbing Amt, Hjerm Kirke, XVIII, hefte 21-22, 2068-2071.
- 14 J.P. Trap, *Danmark. Ringkøbing Amt*, IX, København 1965, 415.
- 15 Alfred Kaae, *Ulfborg. Sogn og Saga*, II, Ulfborg 1956, 98.
- 16 J.V. Teisen & L. Bobé, (red.), *Danmarks Adels Aarbog*, LIII, København 1936, 111.
- 17 P. Storgaard Pedersen, *Ulfborg Herred*, Ringkøbing 1900, 181.
- 18 Hassø 1946, 380-381.
- 19 Otto Vaupell, *Den Nordiske Syvaarskrig 1563-1570*, København 1891, 36.
- 20 Jesper Thomassen (red.), *Danmarks Adels Aarbog*, XCVI 2000-2002, Odense 2003, 393; Jørgen H. Barfod, *Christian 3.s flåde*, København 1995, 171.
- 21 *Thomassen* 2003, 393.
- 22 Vaupell 1891, 114.
- 23 Vaupell 1891, 114.
- 24 *Danmarks Kirker*, Ringkøbing Amt, Flynder Kirke, XVIII, hefte II, 919.
- 25 Jan Laski-sagen og sagen med Niels Hemmingsen er udførligt behandlet af Martin Schwarz Lausten. Se hertil hans: *Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560*, København 1987, 206 ff. samt: *Niels Hemmingsen. Storhed og fald*, København 2013, 305 ff.

Side 35:

Øverst:

Ramme om gravsted på

Vorupør Ny Kirkegård.

Foto: Hans Mikkelsen 2017.

Nederst:

Gravsteder med glasplader

på Vorupør Ny Kirkegård.

Foto: Hans Mikkelsen 2017.

Historie fra Solbjerg Parkkirkegård

Af Bjørn Friborg

Cand. mag.

Solbjerg Parkkirkegård er en skjult perle i Frederiksbergs byliv. I de skønne, grønne omgivelser på kirkegården gemmer sig spændende historier, heriblandt Diakonissestiftelsens spæde begyndelse og hurtige vækst i midten af 1800-tallet.¹ I forbindelse med forskning på Frederiksberg Stadsarkiv stødte museumsinspektør Hans Mikkelsen, Nationalmuseet, på en kontrakt og en gravstedsprotokol. Jeg påtog mig opgaven at undersøge dokumenterne, hvilket har affødt denne artikel. Kontrakten er et begravelsesbrev mellem Frederiksberg Kommune og Diakonissestiftelsen, der bekendtgør, at stiftelsen har brugsret til et specificeret område på Solbjerg Parkkirkegård fra 1897 og 100 år frem. Protokollen blev oprettet i 1892 og er en gravstedsprotokol for Diakonissestiftelsen, der redegør for institutionens brug af kirkegården fra 1892 og frem til 1999. Diakonissestiftelsen startede med det formål at uddanne diakonissesøstre i sygepleje og yde hjælp til de, der trængte - opgaver de stadig varetager nu om dage.

Den spæde start

Udover disse to dokumenter foreligger der ikke ældre skriftlig evidens for en aftale mellem stiftelsen og Frederiksberg Kommune, hvilket rejser spørgsmålet: Hvad var begravelsespraksis for Diakonissestiftelsen før 1897? For at finde svaret må vi først se på datidens samfundsmæssige kontekst. En koleraepidemi hærgede København i 1853, og op mod 5000 mennesker måtte lade livet. Byens beboere, særligt folk fra underklassen, flygtede ud mod hastigt opsatte teltlejre uden for voldene. Årsagen til epidemien var klar for datidens læger, heriblandt J. R. Hübertz, der kunne berette, at hygiejnen var forfærdelig, ekskrementer flød i gaderne, og døde dyr flød i kanalerne.² Sygdommen tydeliggjorde to problemer: Byen var for trang, og der manglede uddannelse inden for sundhed og hygiejne. Befolkningstilvæksten og den høje dødelighed affødte et behov for større kirkegårde, og der var ikke plads inden for murene. Løsningen blev assistenskirkegårde. Solbjerg Parkkirkegård er en af disse assistenskirke-

kegårde. Den blev anlagt og indviet i 1865.³ For at imødegå problemerne med folkesundheden oprettede Dronning Louise Diakonissestiftelsen. Både stiftelsen og kirkegården var i deres essens løsningsforsøg på byboernes skrantende helbred. Diakonissestiftelsen har begravet deres afdøde på Solbjerg Parkkirkegård fra sin begyndelse til den dag i dag.

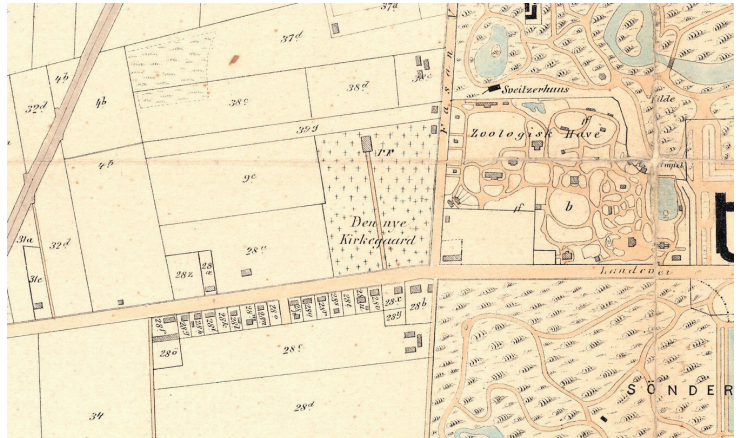
Kirkegården udvides

Diakonisserne var ganske få ved stiftelsens grundlæggelse i 1863 og havde derfor ikke i udgangspunktet behov for en stor begravelsesplads. Det fremgår af nedenstående sognekort fra 1880, at hverken afdeling 5 eller 6, diakonissernes begravelsesplads, var en del af kirkegården på dette tidspunkt, og diakonisserne må derfor være blevet begravet andetsteds.

Medmindre stiftelsen har haft brugsret i områder, vi ikke kender til, så har afdeling 2c været deres eneste begravelsesplads på kirkegården frem til 1880. Idet gravstedsprotokolten kun optegner begravelser for afdeling 5 - 6 og ikke 2, har det ikke været muligt at finde et begravelsesbrev for brugen af 2c. Ifølge en brochure fra 1997, der giver overblik over kendte menneskers gravsteder på Solbjerg Parkkirkegård, blev forstanderinde Louise Conring begravet på pladsen 2c. Vi ved, at Conring døde i 1891, hvilket fremgår af en mindesten over stiftelsens afdøde forstanderinder på kirkegården. Denne mindesten står imidlertid ikke i 2c, men i afdeling 5 tilkøbt i 1897. Den ældste nuværende mindesten i afdeling 2c er fra d. 26. april 1980. Ifølge forstanderinde af stiftelsen, Søster Merete Pelle Poulsen, har det været i forbindelse med opførelsen af forstanderindernes mindesten, at man har valgt at fjerne Louise Conrings originale mindesten, da to minder i hendes navn ville være redundant. Forstanderindernes mindesten blev med al sandsynlighed rejst i 1963 med henblik på at at markere stiftelsens 100-års jubilæum.

Vi ved således, at Louise Conring er begravet på Solbjerg Parkkirkegård i 1891 på 2c, hvilket antyder, at der før forstanderindens egen død har været præcedens for at begrave afdøde diakonisser her. Det er imidlertid først med kontrakten fra 1897, at vi kan dokumentere en skriftlig aftale mellem stiftelsen og kommunen. Det har i mit arkivarbejde ikke været muligt at finde frem til ældre skriftlige kilder, men det kan ikke udelukkes, at en tidligere kontrakt har eksisteret. Både kirkegården og stiftelsen var nye, og deres opstart har antageligvis været præget af et vist kaos, hvilket har for-

Frederiksberg Sognekort fra 1880. Kilde: 'Historiske kort på nettet'.

dret ad hoc løsninger. Det er således ikke usandsynligt, at en ældre kontrakt mellem Frederiksberg Kommune og stiftelsen har været mundtlig. Idet stiftelsen har begravet diakonisser på kirkegården før 1897, må der antageligvis have været en aftale, men vi kan ikke med sikkerhed vide, hvilken form denne aftale havde.

Parløb med Aandsvageanstalten

Diakonissestiftelsen var ikke den eneste nyskabelse inden for sundhedssektoren i midten af 1800-tallet. Aandsvageanstalten var navnet på et hjem for psykisk syge, der lå i Gamle Bakkehus på Frederiksberg. Anstalten, der senere skulle få navnet Åndssvageforsorgen, blev grundlagt af historiker og læge Jens Rasmussen Hübertz i 1855.⁴⁵

Anstalten og stiftelsen delte afdeling 5, hvilket også fremgår af protokollens fulde titel:

“Gravstedsprotokol Frb Assistens Kirkegaard (SOLBJERG) 5.-6. Afdeling: Aandsvageanstaltens Jord/Diakonissestiftelsens Jord 1892 - 1999”. Det er imidlertid min overbevisning, at anstalten og stiftelsen også delte området 2c. Dette ses, fordi området ikke er helt udfyldt af mindsten for diakonisser. Der er også en fri plads og en privat begravelsesplads, hvilket får diakonissernes område til at ligge i en akavet L-form på det rektangulære stykke jord. Denne asymmetriske opsætning er muligvis et produkt af, at 2c har været delt mellem stiftelsen og anstalten. Aandsvageanstalten opkøbte Ebberødgård i 1890-92⁶ og flyttede gradvist sit virke og sine begravelsespladser væk fra Frederiksberg. Aandsvageanstalten fornyede derfor ikke sin brugsret ved begravelseskontoret, og dens sidste begravelse på Solbjerg Parkkirkegård fandt sted i 1918, hvilket fremgår af gravstedsprotokollen. I takt med at anstal-

Gravplads 2c. Bemærk den asymmetriske opdeling mellem diakonissernes gravpladser og de private gravpladser. Diakonissernes gravpladser ses til venstre på billedet. Foto: Bjørn Friborg 2017.

tens gravsteder blev sløffet og ikke erstattet af nye, er den del af 2c, der ikke blev brugt af stiftelsen, gradvist overgået til private. Den specielle form på stiftelsens placering af gravminder ses på ovenstående billede og er muligvis et produkt af, at stiftelsen har delt området med anstalten.

Som tidligere nævnt blev Diakonissestiftelsen oprettet i 1863, og kirkegården blev indviet to år senere i 1865. Kirkegården og stiftelsen har på den måde haft mulighed for at vokse sideløbende med hinanden. Det fremgår af ovenstående sognekort fra 1880, at kirkegården på dette tidspunkt var benævnt "*Den nye Kirkegaard*". Denne uspecifikke navngivning⁷ afslører en kendetegnende kaotisk tendens for perioden efter koleraepidemien. Det er også i denne kontekst, at Diakonissestiftelsens brug af kirkegården skal ses. Kontrakten er fra 1897, men protokollen blev allerede oprettet i 1892, hvilket tyder på, at kirkegården blev udvidet med afdeling 5 og 6 i det år. Udvidelsen har muligvis foranlediget, at stiftelsen har kunnet udvide med tilkøb af begravelsespladser og dermed tænke mere langsigtet for institutionens fremtidige begravelser. Det tog stiftelsen 34 år, før en omfattende kontrakt med Frederiksberg Kommune blev indgået. Kontrakten fra 1897 mellem Diakonissestiftelsen og Frederiksberg Kommune markerer således et skift i praksis, da der er tænkt på både eftertiden og stiftelsens fremtidige vækst. Stiftelsen ændrede således strategi og inkorporerede langsigtede løsningsmodeller frem for deres tidlige ad hocstrategi.

Den dybe grav

Hans Mikkelsen og jeg undrede os, da vi besøgte stiftelsens gravpladser på Solbjerg Parkkirkegård: Der var på flere

af mindestenene skrevet to navne. Flere navne på en enkelt sten er i sig selv ikke besynderligt, men der er her tale om gravpladser, der ligger tæt op ad hinanden. Der er således ikke plads til flere kister foran den enkelte sten. Samtidig er gravstederne fra en tid, hvor kremering ikke var gængs praksis, så brug af urner kan umiddelbart ikke forklare fænomenet.

Efter at have sammenlignet de gravsten, der bærer to navne, med protokollen, kan jeg konkludere, at de afdøde er begravet i par, således at den ene afdøde er nedlagt i dyb grav, og den anden er nedlagt i almindelig grav. Den dybe grav står konsekvent indskrevet som den ældste nedlæggelse, hvilket må betyde, at de to grave ligger oven på hinanden. Dette bekræftes også i protokollen, hvor der på et titelblad står anført: *“42 gravsteder 84 kistepladser”*.⁸ Der kan således være to kister per gravsted.

Den sidste dybe grav på Solbjerg Parkkirkegård er oprettet i 1977,⁹ da graverne på kirkegården ændrede praksis i overensstemmelse med nuværende undervisningsmateriale for etablering af gravsteder.¹⁰ Det er ifølge Kirkeministeriet op til kirkegårdene selv at udarbejde retningslinjerne for gravenes udformning. Ministeriet er af den overbevisning, at graverne generelt er stoppet med at etablere grave i dobbelt dybde, da jordforholdene i den dybe grav gør, at kisten nedbrydes for langsomt i forhold til den 20-årige fredningstid. Eftersom urnebegravelser er steget i popularitet, er pladsbesparelsen ved dybe grave ikke længere afgørende. Fredningstiden og den rigelige plads er i min overbevisning hovedårsagerne til, at den dybe grav er blevet udfaset.

Afrunding

Diakonissestiftelsens begravelsespraksis har gennemgået en løbende udvikling fra stiftelsens start frem til i dag. Den tidlige periode fra 1863 til 1897 var præget af, at stiftelsen skulle finde sine ben at stå på. Begravelse af stiftelsens diakonisser har i starten ikke været øverst på listen over emner, der skulle tages hånd om internt. Stiftelsen har derfor valgt det relativt lille område 2c at begrave deres afdøde i, da institutionens fremtid stadig var usikker. Stiftelsen viste sig imidlertid at være ganske bæredygtig og i hurtig vækst. Med kontrakten fra 1897 gik stiftelsen ind i en ny periode. Ved at købe brugsret for et væsentlig større område, udvidede stiftelsen med henblik på fremtidige begravelser. Institutionen gik således fra et kortsigtet til et langsigtet perspektiv, hvilket

Udsnit af afdeling 5.
Bemærk hvor tæt gravmin-
derne står.
Foto: Bjørn Friborg 2017.

understreges af, at kontraktens varighed lød på 100 år. Diakonissestiftelsen overgik i løbet af 1950'erne til en ny begravelsespraksis i takt med, at urnebegravelser blev populære. Pladsbesparelsen, grundet brug af urner, gjorde at det ikke længere var nødvendigt at oprette grave i dobbelt dybde for at få plads til flere kister. Stiftelsens sidste dybe grav er fra 1977, hvorefter gravstedsprotokollen udelukkende anfører grave i almindelige dybde. Hvis vi afsluttende vender blikket mod fremtiden, går stiftelsen uomtvisteligt endnu en ny begravelsespraksis i møde, eftersom Solbjerg Parkkirkegård forventes omlagt til park i 2050.¹¹ Det bliver derfor interessant at se, hvilken løsning stiftelsen vælger for fremtiden. Med Diakonissestiftelsens administration og uddannelsescenter beliggende på Peter Bangs Vej er det dog forventeligt, at de vælger en af Frederiksbergs to andre kirkegårde.

Noter

1. Dietz, Susanne Malchau, "Diakonissernes fantastiske historie", *Køn, kald og kompetencer*, 2013
2. Hübertz, J. R, *Beretning om Cholera-epidemie i Kjøbenhavn 12 juni - 1 oktober 1853, 1855.*
3. <https://www.frederiksberg.dk/begravelse> Se afsnittet "Om kirkegårde-
ne på Frederiksberg".
4. Som kuriosum vil jeg påpege, at 1855 var det samme år Hürbetz udgav den udførlige opgørelse af koleraepidemiens konsekvenser i København. 1855 skulle imidlertid også blive hans dødsår, da han, blot få uger efter at anstalten var åbnet, omkom af en hjerneblødning.
5. Ostenfeld, Ib og Schmidt, Max, "J.R. Hübertz", *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., Gyldendal 1979-84.
6. Hansen, Bente Dahl "Gamle Bakkehus", *Den Store Danske Encyklopædi*, Gyldendal.
7. Solbjerg kirkegård var ingenlunde den eneste nye kirkegård på dette tidspunkt.
8. Gravstedsprotokollen side 23.
9. Gravplads 39, diakonisse frøken Laura Jensen.
10. Etablering af gravsted, 2010, Mejeri- og Jordbrugets efteruddannelseudvalg.
11. <https://www.frederiksberg.dk/begravelse> Se afsnittet "Om kirkegårde-
ne på Frederiksberg"

Mine kirkegårde

Af Søren Ryge Petersen

Journalist og forfatter

Som alle andre voksne har jeg besøgt diverse kirkegårde i forbindelse med begravelser og bisættelser, men på tre af dem er jeg kommet mange gange, fordi det er mine kirkegårde.

Det er naturligvis de steder, jeg har boet i længere tid. Den første er kirkegården i Achtrup (på dansk Agtrup, på sønderjysk Autrup), min barndoms landsby i Sydslesvig, 20 km syd for Tønder. Den anden er kirkegården ved Bregnet Kirke. Den ligger i nærheden af Rønde på Djursland, hvor jeg har boet siden 1984.

Den tredje er en tilfældighed. Det er kirkegården ved Linå Kirke, 10 km øst for Silkeborg. Mine forældre boede i Laven, 5 km fra Linå, i deres sidste, mange leveår efter pensioneringen. Der var flere kirker i omegnen, men de foretrak Linå, fordi deres præst var den bedste, og derfor valgte de også at blive begravet i Linå. Mere om den senere.

For Agtrup kommer først, selv om der hverken var kirke eller kirkegård i byen i min barndom. Agtrup hørte til Leck Sogn, 4 km mod vest, og her lå kirken og kirkegården.

Men i 1989 ville man selv. Byen fik endelig sin egen kirke, og kirkegården blev placeret på Møllebakken, byens højeste punkt, kun 300 meter fra Agtrup danske Skole, mit barndomshjem. Her har jeg igennem årene været til mange begravelser, for vi var nært knyttet til byen og kendte alt og alle. Mine forældre boede der fra 1946 til 1981. Far var leder og lærer på den lille danske skole. Jeg gik i skole hos ham i 9 år. Agtrup er i høj grad min hjemstavn, og jeg kommer der stadig med jævne mellemrum for at besøge gamle venner og gå ad barndommens stier.

Eller for at deltage i en begravelse. Det er kun et halvt år

siden, jeg gjorde det sidst, fordi gode, gamle Hans Detlef Andresen var død, næsten 100 år gammel. Da gik jeg endnu engang en runde bagefter på kirkegården sammen med Niko, min barndomsven, og da oplevede jeg atter det helt specielle, at jeg kendte så mange af navnene. Det er jo hele voksengenerationen fra min barndom, der ligger der, og det er blevet til hundreder af navne efterhånden. Bruno og Marta, Ingwer og Anna, Peter og Edith, Lorenzen, Schulze, Brodersen, smeden, bageren og den skrækkelige frisør. At gå tur på kirkegården i Agtrup er den stærkeste Memory-Lane, som tænkes kan – jeg kan sætte ansigt på hver anden gravsten.

Det hører med, at selv om der ikke var nogen kirkegård i min barndom, så har jeg alligevel en meget tydelig erindring om et dødsfald og en begravelse, der fandt sted i januar 1953, da jeg kun var syv år gammel. En forhenværende skoleelev var omkommet ved en arbejdsulykke, klemt ihjel af en hestevogn, kun 17 år gammel. Han havde gået i skole hos min far, og det berørte mine forældre dybt, hvilket jeg dog intet husker om.

Hvorimod begravelsesdagen står knivskarpt. For Egons kiste skulle køres med hestevogn fra hjemmet til kirken i Leck, og dermed kom de forbi skolen. Derfor blev alle eleverne – også lille Søren – sat til at klippe en masse gran, som om det var jul. Der kom et helt vognlæs med grangrene, og vi klippede og klippede, vældig hyggeligt. Bagefter blev alle grankvistene lagt ud på vejen, hvor vognen med kisten skulle komme kørende, og vi skulle lægge dem så tæt, at man ikke kun se gruset. Den slags er også yderst hyggeligt og kreativt for en flok børn, og jeg kan huske, at det lugtede lige så godt, som når vi klippede gran til adventskransene.

Da de kom, var det et fantastisk syn. En lang række hestevogne og nogle biler og nogle mennesker, der gik, og nogle, der trak med cykler. Alle klædt i sort tøj. På den forreste hestevogn stod kisten, og vi vidste, at Egon lå inde i den og var død, men kunne ikke se ham, hvilket var lidt skuffende.

Men det mest overraskende var, at der var helt lydløst, da de kørte hen over alt det grønne, vi havde lagt ud. Normalt larmer og knaser det, når man kører eller går på en grusvej, men på de 100 meter forbi skolen var der stille som i en kirke, og så kunne selv en syvårig forstå meningen med at lægge en masse gran ud på vejen en hel måned efter jul.

Da vores gode nabo Julius døde i sommeren 2005, 52 år senere, kom jeg i tanker om ovenstående og gentog det. Jeg havde nemlig aftalt med broderen Anders, at vi på dagen for bisættelsen ville vise Julius en sidste ære på gården. Rustvognen skulle køre ham fra kapellet til kirken, og den ville komme forbi gården og køre en runde på gårdspladsen. Standse op et stille minut.

Derfor kørte jeg en tur i skoven og klippede en masse gran, flere trailerfulde. Alt blev klippet i pæne stykker og lagt ud på gårdspladsen, hvor rustvognen med Julius skulle køre sin runde. Anders hjalp til, og der duftede af gran, som blev liggende, til det visnede.

På Bregnet Kirkegård kender jeg kun ganske få, men de er til gengæld betydningsfulde. For der ligger Gunver, Bente og Susanne, en kær kollega og to gode nabokvinder, som døde alt for tidligt og blev begravet i en regn af tårer. Og der ligger Anders og Julius, der også var naboer og på grund af mine TV-udsendelser blev landskendte. Deres begravelser fortjener en særskilt omtale:

Med Julius var det egentlig meget nemt. Han havde sagt til alt og alle, at han ville brændes, og asken skulle spredes på havet. 'Der er ingen til at passe mit gravsted', sagde han, 'og betale nogen for det er penge ud af vinduet.'

Men hans urne blev alligevel sat på familiegravstedet på Bregnet Kirkegård, for der ligger moderen og mosteren jo. Der var vistnok tale om et vist pres fra omgivelserne, og lillebror Anders havde det meget dårligt med det. Jeg ved det, fordi jeg sad hos ham, aftenen før han døde i maj 2016, og da tog jeg emnet op endnu engang: 'Vil du brændes eller begravnes, Anders – det er jeg nødt til at vide, for det er jo mig, der skal ordne det hele, når du engang er død?' 'Jeg ved det ikke', sagde han, 'jeg kan ikke finde ud af det'. Den havde jeg hørt før, og jeg havde også forstået det. At Anders egentlig helst ville begravnes, fordi han ikke brød sig om brænding. Men at han af ren og skær loyalitet og dårlig samvittighed over for Julius vel godt kunne blive brændt lige som ham.

Den holder jo ikke, så jeg sluttede samtalen med at erklære, at når han ikke kunne finde ud af det, så ville jeg tage beslutningen, og så ville han blive begravet i en fin egetræskiste ved siden af sin mor og sin bror. 'Sådan vil jeg også selv begravnes engang', sluttede jeg. Det nikkede han til, tydeligt

lettet, og døde tre timer efter, 86 år gammel og mæt af dage.

Og dermed er vi kommet til den tredje kirkegård, den ved Linå Kirke – og min egen begravelse.

Og ja, I læste rigtigt. Selv om jeg er født i 1945 og dermed i skrivende stund kun 72 år gammel og i fuld vigør og ved godt helbred, så har jeg helt styr på dette allersidste kapitel af mit liv.

Det hænger sammen med en tradition, vi har haft i familien, siden vores mor døde i 1993 og blev begravet ved Linå Kirke. Hun havde fødselsdag den 21. december, tre dage før jul, og

Mine forældres gravsten på Linå Kirkegård udført af Erik Heide. Foto: Jens Skovbjerg Hansen.

i hele mit liv har vi altid fejret den sammen, far, mor og fire børn med familier. Altid grønlangkål. Da hun var død, fortsatte vi traditionen med at samles på hendes fødselsdag og begyndte altid med en tur på kirkegården og synge en salme. Så stod vi lidt og kiggede på den fine gravsten med de 12 viber, som er lavet af Erik Heide fra Mors, hvilket ikke er nogen tilfældighed, for han er søn af min mors fætter, og han er kunstner og billedhugger og har lavet gravsten til mange i den store familie. Vi er meget glade for den gravsten. Tæller viberne hver gang. Hvis jeg skal være helt ærlig, var det vistnok mig, der foreslog dem, for jeg elsker fugle.

Så døde vores far i 2009, men traditionen med at mødes på kirkegården den 21. december fortsatte. Nu spiser vi bare grønlangkål hos min bror Arne i stedet for. Det er stadig årets vigtigste og varmeste familietræf for os, fire søskende og vore familier, og det må være derfor, at jeg et år fik ideen.

Nej, det var ikke engang en idé, kun en tanke, jeg aldrig havde tænkt før. Det var, fordi jeg så, at gravstedet ved siden af mine forældres var ledigt – der stod bare en stor ceder og strittede. Der vil jeg da ligge, tænkte jeg. Ved siden af far og mor. Og når så mine børn og børnebørn og nevøer og niecer kommer den 21. december for at mindes Bedstefar og Bedstemor, så kan de også give mig en krans.

Som tænkt, så gjort. Jeg spurgte graveren, om man kan reservere et gravsted til sig selv, og det kan man sagtens, hvis man betaler 100 kr. om året, hvilket er rørende billigt for så stor en beslutning. Jeg fandt også hurtigt ud af, at så ville jeg have en gravsten magen til mine forældres, bare med en musvåge i stedet for en vibeflok, og eftersom Erik Heide er ved at være en gammel mand, spurgte jeg ham: Vil du lave min gravsten, selv om jeg lever i bedste velgående?

Det ville han gerne, og det havde han da prøvet før. Samme sten, samme størrelse, en musvåge og naturligvis uden navn og årstal.

Efter et par år ringede han. Han kunne ikke hugge en musvåge i den hårde granit. 'Jeg kan ikke få den til at svæve', sagde han, og det var et krav fra min side: En svævende musvåge. En fugl, der befinder sig i en tilstand af ingenting, højt oppe, en prik i himlen.

Men han tilbød at lave den som bronzerelief i stedet, selv om

Min gravsten på Linå Kirkegård udført af Erik Heide. Foto: Jens Skovbjerg Hansen.

det ville blive noget dyrere, og sidste sommer ringede han så og sagde, at den var færdig, hvorpå vi tog på udflugt til Mors for at godkende min gravsten, og selvfølgelig var den så fin, som den slags skal være.

Så manglede vi bare det sidste. At hvad skulle stenen nu? Erik Heide sagde, at den da bare kunne stå i et hjørne af hans værksted, hvilket lød ufattelig kedeligt. Jeg flirtede lidt med tanken om at få den hjem i min have, men droppede det ved tanken om alle de morbide forklaringer, jeg dermed ville være nødt til diske op med over for besøgende og TV-seere. Hvorpå vi kom til den indlysende mulighed: At sætte den på mit reserverede gravsted!

Det var Erik Heide med på. Graveren på kirkegården var også. Så nu er den på plads. Står så smukt ved siden af mine forældres – de klær' hinanden. Og giver besøgende anledning til at standse op og undre sig. En gravsten uden navn? Hvem er det? Det ligner en musvåge. Den ligner den ved siden af. Den er da pæn!

Gravstederne på Linå Kirkegård. Foto: Jens Skovbjerg Hansen.

Borgerkrigens aftryk

Af Jimmy Munk Larsen

Cand. mag.

I Danmark er vi så privilegerede, at krig ikke i nyeste tid har efterladt markante aftryk på vore kirkegårde. Sådan forholder det sig ikke i brændpunkterne ude i verden. I det tidligere Jugoslavien, der er centrum for denne artikel, har borgerkrigen i 1990'erne sat sit alt for tydelige aftryk på såvel de eksisterende kirkegårde som på de begravelsespladser og mindesteder, der blev en tragisk følge af krigen. I artiklen præsenteres en række af disse steder i Kroatien og Bosnien-Hercegovina, mens den historiske baggrund for gravminerne belyses.

Gammelt had

Modsætningsforholdet mellem befolkningsgrupperne i det tidligere Jugoslavien kan spores tilbage til *Det Store Skisma* i 1054, hvor patriarken i Konstantinopel brød med paven i Rom. Kroaterne var katolikker, mens serberne var ortodokse. Af den grund var kroaterne nærmere knyttet til den katolske

Alifakovac i Sarajevo kan dateres tilbage til 1400-tallet, og rummer bl.a. over 500 gravminder med arabiske epitafier. Belejringsen af Sarajevo har sat et markant aftryk på begravelsespladsen. Foto: Jimmy Munk Larsen 2012.

verden, især italienerne og Østrig-Ungarn, mens serberne vendte sig mod de øvrige ortodokse lande på Balkan og i Østeuropa.

Da det tyrkiske Osmannerrige i slutningen af 1300-tallet erobrede store dele af Balkan, fik det den konsekvens, at serberne kom til at høre under tyrkerne de næste 500 år. Kroaterne, derimod, lod sig beskytte af deres katolske allierede i Østrig og Ungarn og udgjorde dermed en kristen forpost mod den muslimske verden. Af flere årsager var der mange kristne i Osmannerriget, der valgte at konvertere til Islam, mens tyrkerne regerede. Særligt i Bosnien-Hercegovina og Albanien opstod der efterhånden store muslimske samfund.

Mens kroaterne og serberne løbende røg i totterne på hinanden, forholdt den muslimske befolkning sig neutral. Såvel kroater som serbere havde den opfattelse, at muslimerne tilhørte deres befolkningsgruppe - de havde blot en anden tro.

To alfabeter

I det tidligere Jugoslavien dikteres etnicitet ud fra religion. Det eneste der gør en serber til en serber, er serberens ortodokse tro. Det samme gør sig gældende for kroaten og muslimen. Skismaet i 1054 skabte imidlertid også et andet og ganske markant skel mellem befolkningsgrupperne. Med skismaet fulgte nemlig en alfabetisk grænse mellem den katolsk-latinske verden og den ortodoks-kyrilliske. Kroaterne lystrede paven i Rom og brugte derfor det latinske alfabet, mens serberne lystrede patriarken i Konstantinopel og derfor brugte det kyrilliske. På den måde angiver alfabetet - ligesom religionen - det etniske tilhørsforhold. På kirkegårdene kan man derfor hurtigt afgøre, om der er tale om en kroatisk eller serbisk grav. Flere steder i det tidligere Jugoslavien findes der blandede kirkegårde fra før borgerkrigen, og alfabetet er her en pålidelig vejviser i forhold til de afdødes etnicitet.

De to alfabeter har helt frem til nutiden været et symbol på modsætningsforholdet mellem befolkningerne i det tidligere Jugoslavien. I bl.a. Bosnien-Hercegovina er det normalt, at vejskilte benytter begge alfabeter. Her er det langt fra sjældent, at ukendte gerningsmænd maler det ene alfabet over. I 2003 vedtog Kroatien en lov, der påbød postvæsenet, at breve adresseret på kyrillisk ikke måtte udbringes, men skulle returneres til afsenderen. I de seneste år har der desuden været flere optøjer i Kroatien, hvor netop det kyrilliske alfa-

Kyrillisk mindetavle i Prijedor. Teksten lyder: "KRIGERE FOR FRIHED FOR DET SERBISKE FOLK 1990-1995". Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

bet har været omdrejningspunktet. Mange skilte på kyrillisk er blevet ødelagt, hvilket har fået det serbiske mindretal til at udtrykke bekymring over deres fremtid i Kroatien.

Skuddene i Sarajevo

Dét der for alvor kickstartede det hadefulde forhold mellem kroaterne og serberne, var da Østrig-Ungarn - som Kroatien var en del af - i 1908 annekterede Bosnien-Hercegovina, som af serberne blev betragtet som deres land. Striden endte med at kaste verden ud i den første verdenskrig, da en bosnisk serber skød den østrig-ungarske tronfølger Franz Ferdinand i Sarajevo i 1914 - på Sankt Vitus Dag (Vidovdan), den 28. juni, som er en serbisk helligdag. Verdenskrigen sendte kroaterne og serberne i krig mod hinanden og endte med at lægge det østrig-ungarske dobbeltmonarki i graven, mens serberne overtog Bosnien-Hercegovina. Kroaterne og slovenerne havde egentlig en idé om at skabe deres egen stat, men blev mere eller mindre tvunget ind i det nyetablerede kongerige Jugoslavien, som fra starten var serbisk-domineret.

Verdenskrig og folkemord

Den kroatiske modvilje mod serberne i Jugoslavien voksede, og bevægelsen Ustaša opstod. Det var en fascistisk gruppe, der ønskede et selvstændigt Kroatien. I 1934 myrdede et af gruppens medlemmer den jugoslaviske konge i Marseille, og da tyskerne erobrede Jugoslavien i 1941, oprettedes NDH-Kroatien (Den Uafhængige Stat Kroatien), som i grove træk bestod af det nuværende Kroatien og Bosnien-Hercegovina. Trods navnet var det en tysk marionetstat, der også nød opbakning fra Vatikanet til sine ugeringer. Med Ustaša ved magten indledtes et folkemord på de dele af befolkningen, der betragtedes som uønskede. Det gik især ud over serberne, men også jøder, romaer og kommunister blev systematisk udryddet i kz-lejre, med Jasenovac som den største. Cirka 30% af Ustašaerne var muslimer, mens resten var kroater.

Jasenovac var den eneste udryddelseslejr i Europa, som ikke var styret af tyskerne. Fra tyske kilder ved man, at selv hærkede SS-folk var rystede over, hvad de så i Jasenovac. Fra neutral side skønner man, at over en halv million, primært serbere, blev udryddet af Ustaša.

I det tysk-besatte Jugoslavien huserede de højrenationalistiske serbiske Četnikker. De kæmpede først mod den tyske

besættelse, men allierede sig hurtigt med både besættelsesmagten og Ustaša mod de kommunistiske partisaner. Četnikkerne begik ligesom Ustaša store krigsforbrydelser, især mod civile kroater og muslimer.

Broderskab og enhed

Nazityskland var ikke ovenud begejstrede for NDH-Kroatien. En del af grunden til tyskernes modvilje var, at alle, der ikke delte Ustašas politik, rendte ind i skovene og sluttede sig til de kommunistiske partisaner ledet af Josip Broz Tito. Således endte Jugoslavien faktisk med at være det eneste land i Europa, der befriede sig selv, uden udenlandske troppers indblanding.

Tito styrede de næste 35 år Jugoslavien med hård hånd. Al nationalisme blev slået ned, mens de tragiske begivenheder fra 2. Verdenskrig blev søgt nedtonet eller skjult. Blandt andet blev Četnikernes leder Draža Mihailović henrettet i 1946 og begravet et ukendt sted, for på den måde også at dræbe myten om ham og hans sag.

Tito fik placeret Jugoslavien mellem de to blokke i Den Kolde Krig, og de ydre fjendebilleder bidrog til at skabe en nogenlunde sammenhængende jugoslavisk føderation. *Broderskab og enhed* var Titos motto, der skulle bidrage til skabelsen af en fælles og fredelig jugoslavisk identitet. I 1980'erne gik det dog galt. Først døde Tito i 1980, hvorefter opblødningen i Den Kolde Krig fjernede de ydre fjendebilleder. Økonomisk krise satte ind, og nationalismen blomstrede op i delrepublikkerne.

Gnisten tændes

Op gennem 1980'erne voksede nationalismen, særligt blandt serberne. Folkemordet under 2. Verdenskrig kom - i bogstaveligste forstand - frem i lyset, da nationalister i samarbejde med den serbisk-ortodokse kirke begyndte at grave lig op og genbegrave dem under stor mediebevågenhed. På 500-årsdagen i 1989 for serbernes nederlag til tyrkerne på Solsortesletten i Kosovo rejste den nationalistiske serbiske politiker Slobodan Milošević til Kosovo og holdt en tale for de serbere, der var utilfredse med de dårlige livsvilkår, de havde i føderationens fattigste provins. Milošević pustede til ilden, og den skarpe retorik fik snart slovernerne og kroaterne til at søge ud af føderationen. Mens slovernerne relativt let slap ud,

Sarajevo-roser er mortérnedslag, hvor mindst ét menneske blev dræbt under borgerkrigen i 1990'erne. Belægningen består af rød harpiks. Foto: Jimmy Munk Larsen 2012.

Jugo-nostalgi i Ljubljana. Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

938 marmorkors rejst til minde over faldne kroatiske soldater fra belejringen af Vukovar. Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

stod det helt anderledes til i Kroatien, der havde store serbiske mindretal, som ikke ønskede at forlade Jugoslavien. Borgerkrigen var en realitet.

Vukovar

Da krigen i Kroatien brød ud, rykkede den jugoslaviske hær (JNA) ind, mens kroaterne organiserede sig og fik våben udefra. Militser deltog i kamphandlingerne, der hurtigt gled ind i mønstret fra 2. Verdenskrig, hvor folkedrab var en del af krigen. Vukovar, der ligger ved Donau, med Serbien på den anden side, blev centrum for de voldsomste kampe i 1991. I 87 dage var byen belejret, og i al den tid hamrede artilleriet ned over byen fra de serbiske styrker, herunder JNA. Da byen faldt, blev mange kroater tortureret og myrdet. Folke­drab var allerede på dette tidspunkt planlagt og organiseret. Således blev sygehusets personale og patienter – mindst 264 mennesker – fragtet ud til en bondegård, Ovčara, hvor de blev myrdet og lagt i en massegrav.

"MARKO VUČKOVIĆ, SLAGTER, 19. 10. 1954 - 3. 11. 1991. KROATISK FORSVARER". Bemærk blomsterne, der afspejler det kroatiske flag. Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

Sønderskudt kirkegård

I dag bærer Vukovar stadig præg af krigen. Mange huse står tilbage som sønderskudte ruiner, men en del er efterhånden også blevet genopbygget. Vil man have syn for sagen og se, hvor voldsom beskydningen mod byen har været, kan man tage en tur på *Staro Katoličko Groblje*, én af kirkegårdene i byen. Nærmest alle gravsten fra før krigen har skudhuller,

Gravsten fra 1982 i Vukovar, med over tyve skudhuller. Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

imens flere er skudt helt i stykker. På nogle gravsten kan der tælles over tredive skudhuller til trods for, at kirkegården i sig selv ikke var et militært mål. På den måde får man på kirkegården også et billede af, hvordan byen har set ud, da den faldt. Da krigen sluttede i 1995, var Vukovar en del af *Øst-Slavonien, Baranja og Vest-Syrmia* – en selvudråbt serbisk entitet, som i 1998 blev leveret fredeligt tilbage til Kroatien.

Træk et mindelys

Udenfor Staro Katoličko Groblje står en mønt-automat, hvor man kan trække mindelys. 10 Kuna for de store og 5 for de små. Hvor de fleste ofre for krigshandlingerne er begravet uden for byen på den store officielle krigskirkegård, lever denne kirkegård et liv i skyggen. Mange af de begravede døde før krigen, og en del gravsteder er så gamle, at de ikke længere passes. Hvor den store krigskirkegård er velpasset og rummer flotte mindesten på rad og række, er denne blevet overladt til sig selv. Nogle gravsten er blevet udskiftet, men i mange tilfælde ser man også, at en sten fra før krigen, hvor den ene ægtefælle døde, har fået enkens navn på, da hun eller han døde efter krigen – til trods for de mange skudhuller. Kirkegården er, som det fremgår af billederne, ikke blevet restaureret, men fungerer, og begravelser finder fortsat sted.

Videovervåget automat, hvor der kan trækkes mindelys. Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

Staro Katoličko Groblje i Vukovar, fotograferet gennem skudhullet i en marmorsten fra 1940. I baggrunden ses byens ikoniske vandtårn. Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

Grad Heroj

Grad Heroj betyder helteby. I Kroatien er Vukovar symbolet på krigen og modstanden mod, hvad man i Kroatien anså - og anser - som serbisk aggression. Vukovar var oppe mod overmagten, men holdt stand længere end forventet. Forsvarerne var frivillige fra alle dele af Kroatien. Derfor har byen fået prædikatet *Grad Heroj*. Krigen dyrkes fortsat i byen. Man har en decideret tank-kirkegård, ligesom der er truffet flere beslutninger, der skal holde den nære historie i live. Blandt andet er det blevet besluttet, at byens ikoniske vandtårn, der blev sønderskudt under krigen, ikke skal restaureres, men posere med alle sine skudhuller, så både kroater og serberne på den anden side af Donau kan blive mindet om fortiden.

Det bosniske kludetæppe

Bosnien-Hercegovina var den mest multietniske delrepublik i Jugoslavien. Her så befolkningen, hvad der skete i Kroatien i 1991, og man frygtede, at krigen skulle sprede sig hertil. Dette skete i foråret 1992, hvor Bosnien-Hercegovina erklærede sig selvstændigt, hvilket trak fronterne op mellem de bosniske serbere, de bosniske muslimer (bosniakkerne) og de bosniske kroater. Det blev en krig, der langt hen af vejen havde muslimerne og kroaterne som allierede mod serberne, men hvor der også brød krig ud mellem muslimerne og kroaterne. Etnisk udrensning var en del af krigstaktikken og satte sit grimme aftryk på begivenhederne. Krigen førte vold-

Massegravene i Srebrenica-Potočari. De hvide gravsten angiver de identificerede ofre, mens de grønne træpæle markerer de grave, hvor nyidentificerede knogler er blevet stedt til hvile, men hvor der endnu ikke er kommet en permanent gravsten. Foto: Jimmy Munk Larsen 2012.

somme krigsforbrydelser med sig, primært begået af serberne på muslimerne i de besatte områder. Værst gik det for sig i Srebrenica i sommeren 1995, hvor de bosniske serbere begik folkemord på over 8.000 muslimske drenge og mænd, imens en lille hollandsk FN-enhed blev nægtet hjælp af FN og derfor så passivt til.

Det enlige kors i Srebrenica

Med én undtagelse er alle ofre for Srebrenicamassakren muslimer. Midt mellem alle de hvide marmorpæle med bosnisk muslimske navne på står der et lille trækors, som bærer navnet Rudolf Aleksander Hren (1960-1995). Han var bosnisk kroat og boede i Srebrenica, hvor han arbejdede i sølvminerne, der omgiver området. Som en følge af krigen endte han med at blive myrdet sammen med muslimerne i Srebrenica i sommeren 1995. Spørgsmålet om hans begravelse kom op at vende, da hans jordiske rester blev identificeret i 2010. Modernen Barbara Hren blev spurgt, om de identificerede dele skulle begraves i Srebrenica, der betragtes som en muslimsk begravelsesplads, eller om de skulle flyttes til en katolsk kirkegård. Til det svarede moderen: *"Han døde med dem. Lad ham hvile med dem."*

Årlig genbegravelse

Hvert år, den 11. juli, markeres folkemordet i Srebrenica med en højtidelighed, hvor et af de tilbagevendende punkter er

Rudolf Hrens kors i Srebrenica. I baggrunden ses de i 2012 nyligt identificerede og begravede jordiske rester af mere end 25 mennesker. Foto: Jimmy Munk Larsen 2012.

De uendelige rækker af navne på ofre i Srebrenica, indekseret alfabetisk ud fra efternavnet. Foto: Jimmy Munk Larsen 2012.

genbegravelse af nyligt identificerede jordiske rester. Der er fortsat mange ofre for massakren, der aldrig er blevet identificeret, og hvert år er nye ofre blevet identificeret og bliver officielt begravet. Srebrenica ligger i dag i den serbiske del af Bosnien-Hercegovina, og markeringen af folkemordet puster til det anspændte forhold mellem de to befolkningsgrupper. Mange bosniske serbere anerkender stadig ikke, hvad der skete i Srebrenica, og hvis de gør, insisterer de på, at der ikke var tale om et folkemord. Da jeg i 2012 var i Srebrenica, kunne muslimer, der havde deltaget i den årlige markering fortælle, at der i Srebrenica blev holdt rockkoncert på årsdagen.

Operation Storm

Kort efter Srebrenica-massakren indledte kroaterne en massiv offensiv mod serberne, der siden krigens start havde erobret en del af Kroatien og udråbt en selvstændig serbisk stat. Kroaterne angreb med over 100.000 mand og var i alliance med de bosniske muslimer, da de løb serberne over ende. Kroaternes offensiv afgjorde ikke blot krigen i Kroatien, men var langt hen af vejen også medvirkende til, at der blev forhandlet en fred igennem i Bosnien-Hercegovina.

Med *Operation Storm* blev store grupper af serbiske civile sendt på flugt fra Kroatien, ligesom de bosniske serbere led store tab.

Våbenhvile

I efteråret 1995 var alle parter tilsyneladende indstillet på at genskabe freden. Kroaterne havde opnået en stor sejr, mens serberne var på retræte og derfor indstillet på forhandling, mens muslimerne gennem hele krigen havde været presset og i en periode endda havde kæmpet mod både serberne og kroaterne. Våbenhvilen stoppede krigshandlingerne, om end belejringen af Sarajevo fortsatte indtil 1996.

Den måske holdbare fred

Daytonfredsaftalen, der i slutningen af 1995 blev indgået mellem de stridende parter, skabte en uafhængig kroatisk stat, som siden har udviklet sig i en positiv retning ved hurtigt at blive et populært rejsemål igen, ligesom landet er blevet en del af EU.

I Bosnien-Hercegovina er billedet derimod mere grumset. Daytonfreden holdt sammen på landet, men som en føde-

Operation Storm tilføjede i 1995 serberne store militære tab. Her ligger soldater på rad og række på kirkegården i Banja Luka. Af gravstenene fremgår det, at de alle døde i 1995. Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

ration bestående af tre delrepublikker. En muslimsk-kroatiske del. En serbisk del, Republika Srpska. Den tredje del er det lille Brčko-område, der er selvstyrende og samarbejder med begge sider. Det er en fred, der har bibeholdt Bosnien-Hercegovina som land - men som et splittet land. Ingen af befolkningsgrupperne er særligt tilfredse med løsningen, og det diskuteres åbenlyst, om situationen igen kan ende med krig. For muslimerne og kroaternes vedkommende føler man, at krigen blev afsluttet, mens man selv var på frem-march, og at man kunne have tilbageerobret mere land fra

Bagsiden af en bosnisk serbisk soldats gravsten i Banja Luka. Teksten lyder: "SOV NU SERBISKE RIDDER TIL MUSIKKEN FRA KRIGSTROMMERNE; DIN SJÆL ER SIKKER: MELLEM GAVRILO OG MILOŠ. DINE KÆRE." Gavrilo og Miloš henviser til Gavrilo Princip, der i 1914 skød den østrig-ungarske tronfølger i Sarajevo, og den halvmytiske Miloš Obilić, der i 1389 skulle have sneget sig ind i den tyrkiske lejr, under Slaget på Solsortesletten, og myrdet osmannernes sultan, Murad 1. Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

Bagsiden af en bosnisk serbisk soldats gravsten i Banja Luka - udsmykket med et missil. Teksten lyder: "GLEMT ER DU IKKE. SÅDAN EN FAR KAN IKKE GLEMME. VÆR ALLE SAMMEN." Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

serberne. Fra bosnisk serbisk side havde man derimod et ønske om at forlade føderationen og blive en del af det tilbageværende Jugoslavien (i dag Serbien), men dette har man i dag opgivet, bl.a. som en følge af, at Serbien aldrig for alvor har omfavnet Republika Srpska.

Åbent sår

At bevæge sig rundt i de områder, der blev hårdt ramt under borgerkrigen, er bevægende. Da jeg rejste med bus fra den lille kroatiske landsby Dvor, på grænsen til Bosnien-Hercegovina, mod Sišak, kunne jeg ikke undgå at bemærke chaufførens blottede tatovering på underarmen: JNA (Jugoslovenska Narodna Armija), altså den jugoslaviske hær. Tatoveringen minder ikke blot chaufføren, men også bussens passagerer om, at krigen var der, og hvilke ting der skete under krigen. Det var bl.a. i Dvor, at et dansk kompagni den 8. august 1995 så passivt til, mens en ukendt milits myrdede ni handicappede serbere og kroater, og den 18. september samme år mistede to danske FN-soldater livet ved Dvor, da de blev fanget i krydsild mellem kroaterne og serberne. Dvor var - og er - en delt by, som i dag er en del af Kroatien, men hvor en stor del af befolkningen er serbere - ligesom buschaufføren. I 2011 var over 70 % af byens befolkning etniske serbere.

Forladt hus i Dvor. Foto:
Jimmy Munk Larsen 2017.

End ikke Jesus Kristus blev skånet af det serbiske artilleri, der regnede ned over Vukovar i tre måneder. Foto: Jimmy Munk Larsen 2017.

Henvisninger

Vedsmænd, Kasper og Larsen, Georg, *Massakren i Dvor* (TV-dokumentar), 2015.

Kirkegårdsdiger på Hanstholmknuden

Af Mogens Bjørn Andersen

Kirkegårdskonsulent

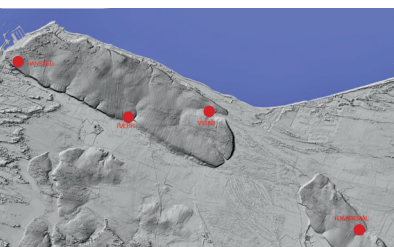

Fig. 1. Hanstholmknuden består af kalk og hæver sig ca. 60 m over hav og land. Kirkerne Hansted, Ræhr og Vigsø ligger på knuden. Hjardemål Kirke ligger på en lignende knude.
Kilde: Miljøministeriet.

Kirkegårdsdigerne på Hanstholmknuden har et meget synligt, egnskarakteristisk kendetegn, idet digerne er af kalksten, som findes i knudens undergrund.

Hanstholmknuden består af en meget synlig landskabsknude, der rejser sig med stejle skrænter indtil godt 60 m over det omgivende hav og terræn (fig. 1). Knuden består af kalk med flintedannelser. Kalken har forskellige egenskaber, afhængigt af den geologiske oprindelse.

Ved Hamborg, der ligger ved Hanstholmknudens nordlige kyst, findes vandrette formationer af kridtbanks i strandkanten (bryozokalk). Havet frigør materiale i form af afrundede, vandslebne sten, såkaldte linser, som kan bruges til byggematerialer (fig. 2 og 3). Andre steder kan kalkstenene være hentet i egentlige brud. De brudte sten er tildannede således, at de har form som kantede byggesten. Kalken kan have forskellig styrke afhængigt af oprindelsen.

På Hanstholmknuden ligger middelalderkirkerne: Hansted, Vigsø, Ræhr og lidt derfra på en lignende knude findes

Fig. 2. Opskyllede strandkalksten ved Hamborg.
Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Fig. 3. Detalje af opskyllede strandkalksten ved Hamborg.
Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Fig. 4. Vestdige. Hansted Kirkegård. Kalkstenene frostsprænges og diget synker sammen. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Fig. 5. Kalkstenen frostsprænges og flækker i aflejringslagene. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Hjardemål Kirke. Kirkegårdsdigerne ved disse kirker er alle opført af kalksten. De fleste sten er sandsynligvis opsamlet på stranden ved Hamborg, idet de er afrundede strandsten. Men også brudte, tildannede sten findes ved Hansted Kirkegårds norddige (fig. 6).

Kalkstensdigerne er ikke oprindelige. Ved Hansted Kirkegård er der dog ikke set rester af de oprindelige kampestens-

Fig. 6. Dige opført af brudte, tildannede kalksten. Norddiget, Hansted Kirkegård. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Fig. 7. Blanding af granitsten og kalkstrandsten. Hjardemål Kirkegård. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

diger. Ved Hjardemål Kirkegård ses det oprindelige kampestensdige dels under kalkstensdiget og dels indblandet mellem kalkstenene (fig. 7 og 8). Årsagen til, at kalkmaterialet har været anvendt, kan være, at Hanstholm-Hjardemål området var hærget af sandflugt i 1500 - 1700-årene. Hjardemål Kirkegård samt kampestensdigerne har været fuldstændigt dækket af flyvesand. Sogneboerne har måttet grave en sti gennem sandet for at komme frem til kirkedøren (fig. 9). Oven på de oprindelige granitdiger blev der opført et nyt dige af kalksten. Kalkstenene har været lette at skaffe, idet de kunne samles op på stranden. Et gæt kan være, at kalkstensdigerne er fra 1800-tallet. Kalksten blev også brudt i klinter og grave. De brudte sten blev brugt som byggesten til husbygning på egnen.

Ved digerne på Hansted, Ræhr og Vigsø Kirkegårde er der

Fig. 8. Kirkegårdsdigets indvendige side er ualmindelig høj, fordi det yngre kalkstensdige er opført oven på det oprindelige granitdige. Flyvesandet er delvis fjernet. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Fig. 9. En sti er gravet gennem flyvesand til kirkedøren. Hjardemål Kirkegård. Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Fig. 10. Ensidet dige af strandsten. Vigsø Kirkegård.
Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Fig. 11. Strandsten. Vigsø Kirkegård.
Foto: Mogens Bjørn Andersen.

anvendt strandsten (fig. 4, 10, 11 og 12). Ved Tved Kirkegård, der ligger ca. 4 km syd for Hanstholmknuden, består digerene af en blanding af kridt og kalk.

Kalkstenene er ikke holdbare. Gennem årene nedbrydes stenene således, at de flækker i de flader, som de blev aflejret i under dannelsen (fig. 5). Det bevirker, at stenene smuldrer og diget skrider sammen.

Det har et formål at bevare de lokalt prægede diger. Dele af digerene ved Hjordemål Kirkegård er blevet restaureret ved anvendelse af opsamlede kalksten på stranden ved Hamborg. Nu er vestdiget ved Hansted Kirkegård så nedbrudt, at det skal renoveres. Det viser sig ikke længere at være så enkelt at skaffe materialerne. Dels skal der gives tilladelse til at opsamle stenene på strandbredden, og dels skal der gives en tilladelse til råstofindvinding. I den forbindelse skal indvindingens omfang og påvirkning på miljøet screenes. Hvis indvindingen skønnes at medføre en væsentlig virkning på miljøet, skal der udarbejdes en VVM-redegørelse (vurdering af virkninger for miljøet). I forbindelse med sagsbehandlingen kan afgørelser indbringes for klagemyndighed af flere parter.

Hansted Menighedsråd arbejder nu med myndighedsbehandlingen uden for det kirkelige system med henblik på at få digerenoveringen igangsat. Det endelige resultat kendes endnu ikke. Men det er væsentligt, at de lokale materialer bliver bevaret i kirkegårdsdigerne.

Kirkegårdsdigerne i Thy består ellers gennemgående af store granitsten, ofte med en del rester fra kløvede byggesten af granit. Men adskillige steder er der indblandet knolde af kalk og flint. Det skyldes, at kalken også når til terrænoverfladen omkring Thisted.

Fig. 12. Vestdige af strandsten. Ræhr Kirkegård.
Foto: Mogens Bjørn Andersen.

Donna eis requiem: Kan de døde utfordre oss etisk?

Af Bjarne Kjeldsen
Kirkegårdsconsulent

R.I.P. Forkortelsen af requiescat in pace eller hvil i fred. Gravsten på Nivå Kirkegård. Foto: Karin Kryger 2017.

«Gi dem hvile» bes det i requiem-messen. «Hvil i fred» står det på gravstenene i de dødes park. De levendes uttrykk for omsorg og omtanke for de døde. I vår egosentrerte samtid synes det og som om vi tenker mer på hvordan vår en gang døde kropp skal håndteres. Men kan vi si noe om koblingen mellom de dødes og dødens betydning for oss og en eventuell forpliktelse ovenfor menneskelige levninger og minnesmerker over levd liv? Har de døde noen form for partsinteresse når vi skal drifte gravplasser eller når større, omveltende prosjekter skal gjennomføres? Er vi forpliktet ovenfor dem til å ta hensyn?

Før jeg forsøker å drøfte denne problematikken videre, vil jeg gjerne lese et prosadikt av den norske poeten Torild Wardenær:

MORIBUND

Jeg står foran skjelettet av en kvinne. Det er spinkelt, like høyt som meg og lukket inne i en glassmonter. Mellom noen ribbein strekker det seg fremdeles rester av noe som ligner tynt, gjennomsiktig skinn. Hoftebeina er skålformede. Det latinske navnet, os ilium, står skrevet direkte på dem med svart skrift. De kan ha skjermet rundt et foster, tenker jeg. Hun har i hvert fall selv vært et foster engang, beskyttet av slike hoftevinger. Men det er lenge siden. Før beina hardnet, fontanellen grodde igjen og kjøttet vokste ut. Hun må ha tenkt på det. Den gang huden ennå var stram og hun hadde en munn. At hun en gang skulle ligge i jorda og at røttene til sypresser skulle kile seg inn mellom spolebeina hennes og at de som hadde elsket henne skulle stå ved graven. Slik ble det altså ikke. Jeg er lei for det, sier jeg høyt. Snur meg beskjemmet bort. Passerer langsomt den utstoppede flodhesten med det lure øyet og den store, opphengte beingrinden etter en blåhval, før jeg går ut: Står på skjelettføttene mine på den kalde trappa. Ser på trærne, på jorda og himmelen. Unngår å møte noens mørke blikk. Legger ansiktet i beherskede folder og holder tanken i en så stram tøyلة at den ikke får en sjanse til å gå amok i sitt lille rom, i sin korte tid.

Kanskje kunne jeg gått tilbake til plassen min nå og gitt salen en kvarter til å grunne over denne teksten i stillhet. Eller kanskje skulle jeg be dere sette dere sammen i grupper og diskutere: 1 Tar museets kurator og den jevne turist nødvendig hensyn til den døde kvinnen? 2 Ser du overføringsverdi fra denne tekstens setting til ditt arbeid på gravplass og krematorium? 3 Kjenner du deg igjen i dikter-jegets avsluttende reaksjoner?

For jeg opplever at denne teksten gir dette foredragets problemstilling språk og liv på en helt særlig måte. Tittelen «Moribund» betyr «døende» eller «nær døden». Gjennom dikter-jegets identifisering med individet og livet skjelettet representerer, møter hun sin egen dødelighet. Hun er også et skjelett. Så snart hun ble født ble hun en som skal dø. Som mennesker er vi nær døden – alltid. Denne nærheten er eksistensiell, og den er kroppslig – og disse to dimensjonene ved dødeligheten kan ikke adskilles. Det er som pustende, hjertereslagsdrevne kroppar vi lever med dødsbevisstheten. Våre spørsmål om forgjengelighet, menneskeverd og en eventuell hinsidighet formes av og lever med kroppens forutsetninger som kontekst. Nytt liv blir til med og i kroppen – et under Wardenær også løfter frem for oss, varsomt og sterkt. Vi er og elsker hele mennesker.

Med denne innledningen konsentrert rundt de kroppslige sidene ved det å være menneske, blir et poeng viktig: Menneskekroppen er ikke nøytralt materiale. Heller ikke når livsfunksjonene opphører. Og det er levninger etter menneskekroppar vi begraver på kirkegårdene, i kister eller som kremasjonsrester. Likeledes er det levninger av menneskekroppar vi støter på når gamle graver åpnes. Gravplassen blir de dødes park fordi den rommer levningene etter de dødes kroppar.

Vi kan forholdsvis enkelt fastslå når en person er fysisk død. Problemet kommer når den døde kroppens betydning skal fastsettes fysisk, sosialt og kulturelt. Hvilken status har den da? For noen år tilbake hadde vi skandaler i både Sverige og Norge hvor media satte lys på en praksis hvor ansatte på enkelte kirkegårder knuste kister i forbindelse med gjenkasting av graver. Dette for å slippe senere etterfylling, planering og såing. En viktig grunn til at dette skapte skandale handlet om de etterlattes situasjon og hvor kort tid som hadde gått fra individet i kisten sist var pustende, sansende og levende blant sine nærmeste, til kroppen ble utsatt for en

uverdig, destruktiv handling. For de sørgende handler mye av det tidlige sorgarbeidet om overgangen fra å leve med den avdøde, som et helt menneske, til å leve med minnet om vedkommende. I denne fasen kan sorgens kroppslige dimensjon bli veldig viktig og konkret. Den avdødes kropp representerer fortsatt betydningen vedkommende hadde. Den sørgendes kropp husker berøringer, stemmen og de fysiske reaksjonene følelsene ovenfor den døde gav. Introduser likskjending inn i dette bildet og virkningen blir grell. Den som vil forsvare kisteknusing med etiske resonnementer har en krevende oppgave foran seg!

Fysisk er døden et øyeblikks overgang fra 1 til 0, for å si det med den digitale virkelighetens binære språk. Sosialt og kulturelt er overgangen langt mer kompleks. Et eksempel på dette finner vi i Nederland. Her har tradisjonsdannelsen rundt folks håndtering av næres bortgang fått en særlig vekt på den relasjonelle dimensjonen. Det er vanlig med et minnested for den døde i hjemmet. Ulike praksiser for en ikke-spirituell kommunikasjon med den døde etablerer seg og den avdødes plass i verden opprettholdes gjennom håndtering og omforming av kremasjonsaske. Kjente eksempler på det siste er kunstige diamanter og innblanding av aske i tatoveringsblekk. Det kan minne om tradisjonell fedredyrkelse, men mangler en uttalt åndelig dimensjon. Det er primært en sekulær, relasjonsdrevet praksis. Tradisjonen for å gi avdøde en plass i livet til de etterlatte har fått nederlandske forskere til å skille mellom fysisk og sosial død. Du kan være fysisk død, men fortsatt spille en rolle i dine etterlattes liv. Du kan for så vidt også være fysisk i live, men sosialt død. Eksemplet Nederland kan for en traust nordmann synes noe outrert, men bekrefter vel og noe av det Wardenær setter språk på i sitt dikt: Vi står i en slags dialog med de døde. De er betydningsfulle for oss, og i dette spiller de fysiske levningene både en symbolsk og en svært konkret rolle.

På den annen side er det kanskje på sin plass å understreke at de døde objektivt sett ikke har noe som helst – så vidt vi vet. De eier ingen ting, de har ingen fysiske behov, ingen krav, ingen partsinteresser. Etter hva vi har kunnskap om har de ingen følelser. Deres betydning får tyngde etter kriterier de levende finner vektige. Og nå nærmer vi oss et viktig poeng: Respekten for de døde er ikke bare bakoverskuende. Den er og et uttrykk for menneskeverdets status i samtiden. I en kultur hvor den dødes verdighet kun er sikret gjennom et gravfond eller hvor økonomiske interesser enkelt gis mulighet til å utradere en gravplass, gis det og et klart

og ubehagelig signal til det levende individet om hva som avgjør dets verdi og anseelse.

Det vil vel ikke komme som noen overraskelse at min foreløpige konklusjon er at hensynet til de døde bør veie tungt når vi vurderer omgripende endringer i deres hvilested. Bestemmelsene i de nordiske lovene som regulerer gravferdsfeltet, viser at dette er en posisjon som har sterk oppslutning i vår kulturkrets. Det settes en minimums fredningstid for den enkelte grav. Vi finner bestemmelser for fredning av gravplass fra vedtatt nedlegging til det kan foretas omfattende endringer i bruken av arealet. Slik gir lovverket de døde et minimumsvern. Vi gis og en trygghet for at vi, når tiden kommer, vil få en verdig gravferd og fredfull hvile. Den siste tryggheten samfunnet byr oss på må og ses som et uttrykk for menneskeverdets status i våre land.

Men et lovverk kan kun legge rammer for praksis og sikre en minimumsstandard. Man kan ikke vedta etisk bevissthet eller gode, gjennomtenkte prosesser. For selv der loven setter begrensninger eller absolutte sperrer, vil en fortsatt kunne stå ovenfor etiske problemstillinger som krever klokskap. Et eksempel er å finne her i København. For noen år tilbake var jeg med på en befaringsreise på Assistens kirkegaard hvor anleggsarbeidere var i gang med å bygge en ny stasjon for Københavns tunnelbane inne på kirkegårdsområdet. Mange graver hadde blitt berørt og levningene måtte flyttes. Slik prosjektet ble presentert hvilte prioriteringene på noen tydelige verdier. De gravansvarliges behov og ønsker hadde blitt ivaretatt. De hadde fått informasjon om hva som skulle skje og hvorfor. De var sikret en medbestemmelse og håndteringen av levningene som skulle flyttes ble gjort med verdighet og respekt ved å gjenbegraves på et egnet område inne på samme kirkegård. Den håndfull gravansvarlige som ikke godtok sletting av eksisterende grav ble hørt og hensyntatt, til tross for at dette representerte en praktisk ulempe for prosjektet. Gjennom å på denne måten vise de døde respekt kan en også si at København tydeliggjorde for sine innbyggere at byen og dens utvikling er til for mennesket og det menneskelige, ikke motsatt.

I all hovedsak synes det som om gravferdsvesenet i Norden har en solid verdimeslig forankring i møte med slike utfordringer. Samtidig viser historier som kisteknusingssaffæren at det kan oppstå blinde flekker. Man står i en hverdag hvor oppgaver skal løses med begrenset tid og begrensede midler. Praktiske og økonomiske hensyn blir ofte de mest

Kapucinerkrypten i Santa
Maria Immacolata, Rom.
Foto: Wikipedia Commons.

prekære for de som har ansvar for dem. For gravplassvesenets folk kan det bli en så hverdagslig sak å håndtere de fysiske levningene etter de døde, at en kan miste litt syn for noen dimensjoner ved gravplassens betydning. Samtidig må gravplassvesenets folk være påpasselige og bidra til at politisk ansvarlig beslutningstakere ser helheten og tar hensyn til døde og levende. Hvem andre skulle i så fall være de dødes talspersoner? Derfor må etikk og verdier holdes i trim. Hver gang vurderinger skal gjøres, hver gang prioriteringer skal tas må etikk og verdier integreres i beslutningen. Etikk er ikke en glasure eller et tema kun for de store anledninger. De gode etiske refleksjoner om hva det vil si å ta hensyn til de døde er en del av gravplassvesenets samfunnsansvar.

Det er opplagt slik at etikk har kommet høyere opp dagsorden i vår sektor de siste årene. Våre standarder har blitt høyere og samfunnet følger kanskje bedre med på hva vi foretar oss. Men etikk er langt fra noen eksakt vitenskap. Det finnes sjeldent klare svar på hva som er riktig praksis i enhver anledning. Når dårlige valg blir gjort og reaksjonene kommer, kan det og bli svært tungt for den kritikken rammer. De fleste vil vel gjøre sitt beste. Så for å sikre en mest mulig forsvarlig praksis og ivareta virksomhetsansvarlige og ansatte, kan det være nyttig å jobbe systematisk med noen overordnede etiske retningslinjer til manøvreringshjelp i møte med konkrete problemstillinger. Dette er et arbeid som kan gjøres i den enkelte forvaltning, men kan og ses som en oppgave for nasjonale eller overnasjonale organisasjoner.

Kanskje kan forskningens arbeid med lignende problemstillinger ha en god overføringsverdi for vårt område. I Norge har vi et nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på men-

neskelige levninger. Utvalget tar stilling til etiske sider ved forskning på menneskelige levninger som enten oppbevares ved offentlige museer og samlinger, eller som vil fremkomme ved fremtidige arkeologiske og andre undersøkelser. I deres retningslinjer står det at menneskelige levninger skal håndteres med respekt for det individet levningene var en del av, uavhengig av hvilken alder levningene har. Verdighet og diskresjon skal ivaretas så langt mulig. En skal og forsøke å sette seg inn i de skikker og forestillinger avdøde hadde og så langt mulig tilpasse håndteringen av levningene etter dette. Videre understreker retningslinjene at alle levninger skal behandles med samme grad av respekt, uansett geografisk, etnisk eller annet opphav. Det skal og vises respekt for næres interesser. Desto nærere i tid og relasjon, desto viktigere. Det skal vises respekt for tilhørighet til gruppe, etnisk, religiøst eller nasjonalt.

Slike føringer skal ikke forstås som restriksjoner mot forskning på levninger. De er snarere en hjelp til forskeren for å sikre en verdig praksis som til syvende og sist også ivaretar forskerens verdighet. I teksten jeg leste innledningsvis er det kanskje dissonansen mellom tingliggjøringen av kvinnens skjellet, blant annet konkretisert ved den sorte tusjskriften på hoftevingen, og dikter-jegets identifisering med avdøde som skaper en opplevelse av å være vitne til et overgrep, - en uverdlig situasjon. Og det er ved tingliggjøring av de døde på gravplassen vi står i fare for å etablere uverdlig praksis, også innen vår sektor. Og der uverdlig praksis etableres går det og utover verdigheten til de som utøver praksisen.

Så kanskje skulle vi invitere Torild Wardenærs dikter-jeg til å bli en liten rådgivende engel på høyre skulder. Hvordan ville denne engelen reagert på våre planer, vår praksis, våre prioriteringer? Ville nær-døden-opplevelsen i møte med våre nåværende og fremtidige anlegg bidra til fred og forsoning med livsvilkårene, eller skape uro og utrygghet? Jeg håper dette foredraget har vekket litt grubling hos dere og at denne tematikken blir noe vi føler et felles ansvar for å holde varm fremover, og at vi unner oss å være i en uro over hvorvidt hensynet til de døde er vel ivaretatt. For! Ivaretagelsen av de dødes verdighet handler til syvende og sist om å bekrefte menneskeverdet, for de levende. Nå og i fremtiden.

Nordisk Kongres 2017 i København

Tema: Nordiske kirkegårde – et sted for erindring nu og i fremtiden

Af Jens Dejgaard Jensen

Kirkegårdsleder, medlem af foreningen for Kirkegårdskulturs bestyrelse

Åbningsstalen ved Nordisk Kongres blev holdt af kirkeministeriets departementschef Christian Dons Christensen, her flankeret af Den Kongelige Livgardes Tambourkorps. Foto: Lene H. Jensen.

Lars Forsberg, Danske Stenhuggerier, fik 2. præmie i gravmindekonkurrencen for "Huset" – et modulopbygget monument, der kan varieres på talrige måder. Foto: Jens Dejgaard Jensen.

Foredragene på Nordisk Kongres¹ kredsedede om kirkegårdens betydning for de levende, og hvordan vi, der endnu ikke er flyttet ind på kirkegården, kan bruge den.

Åbningsforedraget "Nordens kirkegårde set i et reformatorisk lys", ved biskop Elof Westergaard, slår temaet an med konstateringen af, at vi efter reformationen ikke skal bekymre os om vore dødes fremtid – de er i Guds nådige hænder, og det kan vi ikke påvirke med køb af aflad. Fokus på kirkegårdene ændrer sig fra at være på de døde til at være på de efterladte. Foredraget kan læses andetsteds i dette årsskrift.

Allerede i velkomsttalen ved departementschef i Kirkeministeriet, Christian Dons Christensen, bliver der nævnt eksempler på, hvorledes kirkegårdskulturen kan være for borgerne i almindelighed: Den populære kirsebæralleé på Bispebjerg Kirkegård, hvis blomstring tiltrækker tusindvis af besøgende. Men også hvorledes kirkegårdskulturen udfordres – og udvikles – af nye brugere. Søren Egemar Knudsens erfaringer med sine besøg sammen med børnene ved hustruens grav peger på, at kirkegårdene skal være opmærksomme på nye ønsker og behov fra brugerne.²

Helena Nordhs forskning ved Norges Miljø og Biovitenskabelige Universitet viser, at der i kirkegårdenes fascinationskraft indgår mange elementer, landskabelige, botaniske, kulturelle – og psykologiske, her er muligheden for at besøge de døde og reflektere over tilværelsen. Samt at der er betydelig fokus hos planlæggere i mange lande på at fastholde disse kvaliteter – og udbygge dem til bredere folkeligt og rekreativt brug. Det får vi måske at se i Järva ved Stockholm, hvor arkitekt Kirsten Jensen sammen med kollegaen Poul Ingemann har vundet en arkitektkonkurrence om et 43 ha stort område, hvor et antal gravgårde ifølge projektet indgår i

landskabet i stedet for at blive samlet i et hegnet område – de skal være en naturlig del af et samlet grønt, rekreativt område for nabobebyggelserne. Derefter kan vi rejse til Finland, hvor kirkegårdschef Pekka Leskinen har udarbejdet et katalog over kirkegårdens mange interesser og mulighederne for oplevelser, som kan forenes med kirkegårdene – skakspil og petanque – korsang og gymnastik/yoga – sorggrupper og diskussionsfora – frivilligt kirkegårdsarbejde og botaniske rundvisninger – mobilrundvisninger (kunst/arkitektur/historie/natur...) og orienteringsløb – legeplads og søndagsskole – teater, folkedans og arbejdende udstillinger – litteraturkreds og kunstudstillinger – forårskoncert, høstkoncert og de smukkeste julesange – fortælling om gamle dage, drikke kaffe sammen og fejre fødselsdage – der skal være plads til hunde/kæledyr – café og picnic – cykeludlejning, leje af køretøj og transport til/fra kirkegården – kirkegården skal summe af liv! Det kan vi så forsøge at forene med fremtidsforsker Marianne Levinsens analyse, der bl.a. handlede om udviklingen i befolkningens syn på døden og ritualerne. Ifølge oplægget kan kirkegårdene godt forberede sig på, at de kommende brugere af kirkegården i højere grad sætter fokus på individ og det nære i stedet for fællesskabet og systemets tilbud. De vil også efterspørge ekspertvejledning og højt serviceniveau, når døden kommer – døden er noget helt unikt, man sjældent oplever! Og de har tid og råd til at iscenesætte dødsfaldet, og ind på scenen kommer også det, man kan lide fra andre kulturer og religioner.

Ud over gode foredrag havde kongressen udstillere, der leverer produkter/services til branchen, en gravmindekonkurrence og ekskursion til Bispebjerg og Gladsaxe kirkegårde. Det hele blev festligt sat i gang med piber og trommer af Den Kongelige Livgardes Tambourkorps – og smukt afsluttet med Holmens Kirkes Kantori og Barokensemble i Garnisons kirke. Ca. 450 deltagere fandt vej til kongressen.

Besøg på Gladsaxe Kirkegård. Foto: Jens Dejgaard Jensen, 2017.

Noter

- 1 Foredragene på kongressen findes på <http://nfkk.eu/aktiviteter.html>
- 2 *Kirkegården* nr. 4, 2017.

Ny bog fra Foreningen for Kirkegårdskultur

Af Karin Kryger

Mag.art og sekretær for Foreningen for Kirkegårdskultur

I september udkom foreningens nye bog *Gravskrift eller ...? Kirkegårdens betydning og fremtid*. Her er tale om en debatbog, der diskuterer kirkegårdskulturens situation i Danmark i dag, hvor de døde bliver betragtet som en byrde, man skal af med. Priserne for kirkegårdsdriften er høj, og mange vælger en anonym gravplads eller søger andre begravelsesformer, som f.eks. askespredning over hav.

I bestyrelsen har vi været inspireret af provst Johannes Exners bog *Den danske kirkegård og dens problemer*, som Foreningen for Kirkegårdskultur udgav i 1961. Samtidig viste de problemstillinger, som Exner dengang rejste, hvor store forandringer, der er sket med kirkegårdskulturen siden.

Bogen er en artikelsamling, der er skrevet af Foreningen for Kirkegårdskulturs bestyrelsesmedlemmer. Bestyrelsen har talt om bogen i nogle år og har ved flere lejligheder haft møder, hvor vi kun diskuterede, hvad bogen skulle indeholde og hvilke problemstillinger, der er relevante i dag. Selve skriveprocessen var en dialog mellem bestyrelsesmedlemmerne. Det enkelte kapitel er blevet til ved, at der blev nedsat en skrivegruppe. Efter aftale har en eller flere af gruppens medlemmer skrevet et oplæg eller en skitse, hvorefter andre har skrevet til og indføjet nye aspekter. Øvrige bestyrelsesmedlemmer har bidraget med korrektioner og kommentarer til manuskriptet. Der er således tale om en kollektiv udgivelse, hvor arbejdsformen har betydet, at bogens artikler har forskellige indgange og perspektiver i beskrivelsen af kirkegårdskulturen og dens nutidige problemer.

Bogen kan betragtes som en hyldest til Johannes Exner, men også en påpegning af, hvor meget kirkegårdskulturen og vores syn på denne har ændret sig siden 1961.

Vi kan ikke uden en vis stolthed fortælle, at vi selv har finansieret bogen og ikke har modtaget tilskud af nogen art. Af samme grund håber vi meget, at medlemmerne, som alle har

GRAVSKRIFT ELLER...?

Kirkegårdens betydning og fremtid

EN ARTIKELSAMLING AF FORENINGEN FOR KIRKEGÅRDSKULTUR

fået tilsendt et eksemplar, vil tage bogen til sig og vil diskutere den og de problemstillinger, bogen rejser.

Har man behov for flere eksemplarer af *Gravskrift eller ...?*, kan den erhverves her:

Forlaget Eksistensen
Frederiksberg Allé 10,
Frederiksberg C
www.eksistensen.dk

Prisen er 149 kr. uden forsendelse.

Bogen "Gravskrift eller?... – Kirkegårdens betydning og fremtid" udkom i 2017.

Generalforsamling 2017

den 29. maj 2017

1. Valg af dirigent. Biskop Henning Toft Bro blev valgt.
2. Formanden aflagde beretning. Beretningen blev godkendt med applaus. Formandsberetning vil blive trykt i næste årsskrift.
3. Eventuel beretning fra nedsatte udvalg. Karin Kryger fortalte om arbejdet med årsskriftet. Taget til efterretning.
4. Fremlæggelse af revideret regnskab. Kassereren Jens Dejgaard Jensen fremlagde og kommenterede regnskabet.
Budgettet blev godkendt. Kontingentet forblev uforandret.
6. Behandling af indkomne forslag. Der var ikke indkommet nogen forslag.
7. a. Valg af medlemmer til bestyrelsen samt mindst 2 suppleanter.
Charlotte Skibsted, Hasse Neldeberg Jørgensen og Mette Fauerskov var villige til genvalg. Alle blev valgt med applaus.
7. b. Valg af suppleanter. Hans Mikkelsen, Anne Kjærsgaard og Filip Møller var villige til genvalg. Alle blev valgt med applaus.
8. Valg af revisorer. Eivind Wad og Jens Zorn Thorsen genvalgte til revisorer. Anders Bech Larsen genvalgte til suppleant for revisorerne. Alle valgt med applaus.
9. Fastsættelse af tid og sted for næste årsmøde og generalforsamling. Næste årsmøde og generalforsamling vil finde sted den 28.-29. maj i Helsingør Stift.
10. Evt. Der blev spurgt til de gamle danske kirkegårde i Dansk Vestindien og deres pasning og om et evt. dansk ansvar for dem. Det oplystes, at kirkegårdene ejes af menighederne.

Herefter orienterede Jens Dejgaard Jensen om morgendagens udflugt.

På Gl. Vorupør Kirkegård er der på mange gravsten titler på erhverv, der relaterer sig til hav og fiskeri. Foto: Hans Mikkelsen, 2017.

Glimt fra årsmødet

den 29. - 30. maj 2017 i Thy

Af Karin Kryger

Mag.art. og sekretær for Foreningen for Kirkegårdskultur

Årsmødet fandt sted i de storslåede landskaber i Thy, hvor deltagerne blev indkvarteret på Hotel Hanstholm. Nogle af de tidligst ankomne deltagere fik lejlighed til en guidet tur på Hanstholmknuden med Gunhild og Jesper Nielsen som førere. Inden generalforsamlingen samledes medlemmerne vanen tro til en kop kaffe eller te og en hyggelig snak.

Efter generalforsamlingen var der foredrag om Nationalpark Thy, hvor skovrider Ditte Svendsen fortalte levende og engageret om projektet Nationalparken, dens formål og planlægning samt arbejdet med den realiserede Nationalpark.

Efter middagen fortalte museumsleder Jytte Nielsen, Museum Thy om kirker og kirkegårde i Thy. Herefter var der hyggeligt samvær.

Tirsdag den 30. maj 2017

Selskabet forlod hotellet og gik eller kørte til Hansted Kirke, hvor der var morgensang. Den lille tårnløse romanske kirke ligger på en bakke i skyggen af Hanstholm Fyr, hvorfra der er flot udsigt over landskabet. Kirken har flere fine granitarbejder. Kirkegården er traditionel med hække, men her, som så mange andre steder, er der græsarealer uden anlagte gravsteder.

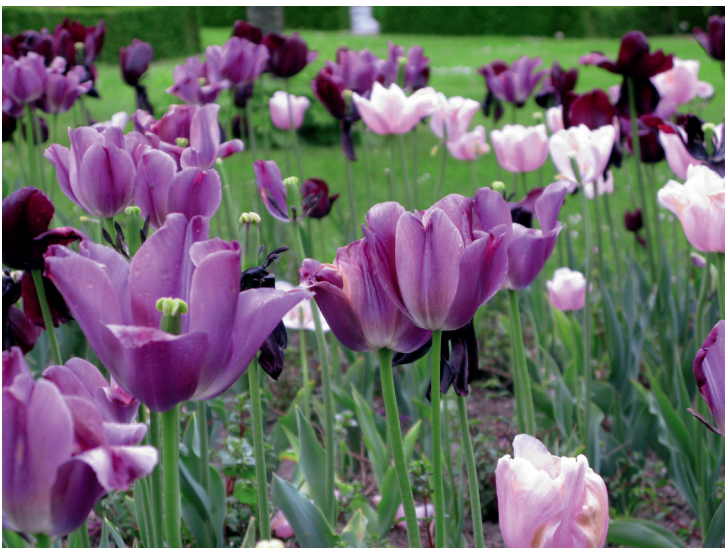
Herefter kørte selskabet til Thisted Vestre Kirkegård, der er en stor bykirkegård med mange forskellige anlæg. Kirkegården er anlagt i 1894, og året efter opførtes det historicistiske kapel. En del af kirkegården er nu under afvikling på trods af, at kirkegården i 2005 blev udvidet med en urnekirkegård. Man kunne således her se, hvorledes de skiftende tiders krav og behov præger kirkegårdens udvikling. Rododendronerne blomstrede vildt, og trods den tiltagende, til tider heftige regn var det en spændende vandring.

Årsmødedeltagere på
Gl. Vorupør Kirkegård.
Foto: Hans Mikkelsen 2017.

Hanstholm Kirkegård.
Foto: Hans Mikkelsen 2017.

Thisted Kirkegård. Foto:
Mette Fauerskov 2017.

Turen til Gl. Vorupør Kirkegård gik igennem det skønne Thy og Nationalparken. Kirkegården gik ud af brug i 1925, hvorefter begravelserne fandt sted på den nye kirkegård i Vorupør. Kirkegården og den i 1887 opførte kirke har siden 1925 befundet sig i en tornerosesøvn bag sine stendiger (se Jimmy Munk Larsen og Jytte Nielsens artikel i *Kirkegårdskultur* 2016-17 samt litteraturhenvisningerne der). Det var spændende at gå rundt i denne tidslomme (regnen var heldigvis ophørt) og studere indskrifter, gravsten og de karakteristiske indhegninger af gravsteder med strandsten lagt i mønstre.

”Den nye” Vorupør Kirkegård, som selskabet derefter besøgte, havde en ganske anden karakter. Kirkegården var indhegnet af en hvid mur og var præget af, at det barske klima ikke levner mange muligheder for beplantning. Grus og indhegninger af granitstolper med glas imellem dominerede kirkegården. Der blev også tid til at besøge kirken fra 1902.

”Vestervigs vartegn” granitkvader med fire masker, to mennesker og to løver/dæmoner, på Vestervigs Kirkes sydmur.
Foto: Karin Kryger 2017.

Frokosten på Stenbjerg Kro var en kulinarisk oplevelse af en

kaliber, selskabet sjældent bliver præsenteret for på årsmøderne. Der var mange specialiteter fra Nationalparken, og mange syntes måske nok, at en sådan frokost krævede noget mere tid.

Efter frokosten gik turen til Vestervig Kirkegård, der er berømt for liden Kirsten og prins Buris' grav. Kirken hævdes at være den største landsbykirke i Norden, hvilket skyldes, at kirken har en fortid som klosterkirke og bispesæde. Her var meget at se, mange romanske granitarbejder, og den store kirkegård havde, foruden den gamle kirkegård tæt på kirken, flere nyere udvidelser. Fra kirkegården omkring den gamle kirke var der kun få minutters gang til Sankt Thøgers Kirkegård, der lå der, hvor den omkring år 1500 nedrevne Sankt Thøgers Kirke har ligget, og hvis grundplan er markeret i græsset.

Så var årsmødet slut, og medlemmerne blev kørt til hhv. Struer og Hanstholm, hvor der blev taget afsked og ønsket på gensyn næste år.

Vestervig Sct. Thøger Kirkegård. Foto: Mette Fauerskov 2017.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdens æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

Foreningens formål søges bl.a. opnået ved:

- udgivelse af årsskriftet Kirkegårdskultur, der sendes til alle medlemmer
- udgivelse af pjecer og andre publikationer, der omhandler kirkegårdens forhold
- afholdelse af foredrag og temadage samt ekskursioner i hele landet

Endvidere arbejder foreningen over for myndighederne for en formålstjenlig planlægning og lovgivning vedrørende kirkegårdsområdet og kirkernes omgivelser, samt for over for almenheden at skabe interesse og forståelse herfor, da kirkegårdene er en vigtig del af vores kulturarv.

I samfundet sker der hele tiden en udvikling, der påvirker gravskikke og kirkegårdens udseende. Foreningen for Kirkegårdskultur arbejder for at påvise og fastholde de kulturhistoriske værdier på kirkegårdene, således at disse ikke udsættes for voldsomme og modeprægede omlægnings, og for at de nødvendige ændringer indpasses i en værdig sammenhæng.

Foreningens årsmøde er et to-dages arrangement med foredrag og ekskursioner. Foreningen tilstræber, at årsmøderne geografisk bliver placeret forskellige steder i landet.

2017-18

Årsmødet 2017 fandt sted i Thy, Ålborg Stift.

Årsmødet 2018 vil finde sted i Gentofte, Helsingør Stift
(28.-29. maj 2018).

Foreningen for Kirkegårdskultur får i årets løb mange henvendelser. Vi er en forholdsvis lille forening, men vi forsøger efter bedste evne at besvare spørgsmål eller få dem kanaliseret hen til rette vedkommende. Bestyrelsen forsøger til stadighed at gøre brug af og udvide det netværk, som foreningens medlemmer udgør.

Foreningens enestående styrke er, at den rummer en mangfoldighed af blikke på kirkegårdsspørgsmål. Foreningen har stor bredde. Her er både gravere, kirkegårdsledere, stenhuggere, landskabsarkitekter, menighedsråd, præster og mange flere, som er medlemmer. Det højner diskussionen og udvider synet og perspektivet på de danske kirkegårde.

Kontingent

Kontingentet for enkeltmedlemmer udgør 350 kr. pr. år. Medlemmerne får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet, seminarer samt temadage.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens kasserer eller formand. Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden www.kirkegaardskultur.dk eller hos foreningens kasserer.

Bestyrelsen Foreningen for Kirkegårdskultur 2017-2018

Formand: Elof Westergaard
Foreningen for Kirkegårdskultur
Korsbrødregade 7
6760 Ribe
Tlf. 75 42 18 00 mobil: 24 67 70 40
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66, mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer og
webmaster: Jens Dejgaard Jensen
c/o Silkeborg Kirkegårde og
Krematorium
Vestergade 100
8600 Silkeborg
Tlf. 86 82 0244, mobil 28 96 81 54
post@kirkegaardskultur.dk

Sekretær: Karin Kryger
Nivåvænge 32,
2990 Nivå
Tlf. 20 91 32 90
ketskryger@mail.tele.dk

CAMILLA LAURSEN
F. PALUDAN
* 7. 9. 1873 † 22. 8. 1952
—
MIN NAADE
ER D'IG NOK
2. KOR. 12. 9

Øvrige bestyrelsesmedlemmer:

Stine Helweg
Københavns Kirkegårde
Frederiksborgvej 125, 2400 København NV
Tlf. 26 86 02 17 – stihel@tmf.kk.dk

Steen Jensen
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
N. A. Christensensvej 41, 7900 Mors
Tlf. 20 15 50 07 – info@steenjensen.dk

Anne Kjærsgaard
Institut for Kultur og Samfund, Afdeling for Kirkehistorie og
Praktisk Teologi
Aarhus Universitet,
Jens Chr. Skous Vej 3
8000 Aarhus C
Mobil 31 90 55 85 – kjaersgaard.anne@gmail.com

Hans Mikkelsen
Forsknings- og Formidlingsafdelingen
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12, 1220 Kbh. K.
Tlf. 41 20 61 27 – hans.mikkelsen@natmus.dk

Filip Møller
Hvedevænget 8, 8700 Horsens
Tlf. 40 95 59 33 – filip@filips.dk

Hasse Neldeberg Jørgensen
Askov Kirkevej 7, 6600 Vejen
Tlf. 7536 1497, – hnj@km.dk

Charlotte Skibsted
Løjesøvej 13, 3670 Veksø Sjælland
Tlf. 47 17 02 16, mobil 40 32 66 59
mail@skibsted.eu

HENRIK LAURSEN
PAST. EMER. R. AF D.
* 18·3·1866. † 24·3·1943
JEG ER I MIN FADERS SKØD
HAR I HIMLEN HJEMME
MINDE FRA
ESTERVIG AGGER MENIGHED

www.kirkegaardskultur.dk

